

Radicale Waarden

Dr. Peter van Zilfhout

Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing

Oratie vrijdag 10 oktober 2008

Radicale Waarden

Dr. P. van Zilfhout

Oratie vrijdag 10 oktober 2008

Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing

Fotografie omslag

Voorzijde: Truus Fraaije (Ten tijde van de DDR was de naam 'Nietzsche-Archiv' weggemetseld.)

Achterzijde: Anne-Marie van Ommeren-Snepvangers

Copyright © [2008] Fontys Hogescholen

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of op enige andere manier, zonder vooraf schriftelijke toestemming van de uitgever: Fontys Hogescholen.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b en 17 Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprerecht, postbus 882, 1180 AW Amstelveen. Voor het overnemen van één of enkele gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers of andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	5
2	Hannah Arendt en de andere blik.....	7
3	Een filosofische ruimte voor de Hogeschool.....	9
4	Een kleine waardeleer.....	13
5	Radicale waarden.....	25
6	Kritisch drieluik.....	31
7	Intermezzo: Cultureel erfgoed.....	37
8	Waarden leren en onderzoeken.....	43
9	Het lectoraat Filosofie.....	45
10	Dankwoord.....	55
11	Bibliografie.....	57

Inleiding

De groeiende belangstelling voor filosofie in en buiten de hogeschool, zowel bij studenten, als bij collega-docenten, medewerkers en managers, is een heugelijk feit. Het lectoraat Filosofie hoopt een bijdrage te leveren aan de bestendinging van filosofie op de hogeschool en wil daartoe een enthousiasmerende en intellectuele horizon bieden.

Vandaag presenteer ik u de keuzen die in het afgelopen jaar zijn gemaakt bij het opstellen van het onderzoeksprogramma en het onderwijsprogramma van het lectoraat Filosofie, en sta ik stil bij de onderbouwing en de argumentatie die tot deze keuzen hebben geleid. Bij deze presentatie zal ik toewerken naar een systematisch overzicht. Noodgedwongen leidt dit ertoe dat meerdere filosofen en vooral meerdere filosofische thema's aan bod zullen komen. In de komende jaren zullen de diverse thema's die vandaag aan bod komen verder worden uitgewerkt en zullen de resultaten van het onderzoek en onderwijs worden bekendgemaakt. Wij zullen daartoe gebruik kunnen maken van een unieke publicatiemogelijkheid, Flexus: Fontys filosofiereeks.

Vandaag presenteer ik u werk in uitvoering, als altijd in de filosofie. We bespreken met elkaar de keuze om de filosofie van de waarden een centrale plaats toe te kennen in het onderzoek en het onderwijs van het lectoraat, en ook wat waarden eigenlijk zijn en wat ze voor ons betekenen, waarom waardeonderzoek en onderwijs in waarden professionals in kritische situaties een belangrijk richtsnoer voor het denken en handelen kunnen opleveren, waarom we zowel de traditie van de filosofie inzetten als ook empirische verkenningen van waardepatronen, waarom ethos even belangrijk lijkt als ethiek voor ons werk, en dat we in de gegeven context van een hogeschool met het lectoraat Filosofie streven naar lokale kennis.

2 Hannah Arendt en de andere blik

Op 4 september 1957 is Elisabeth Eckford op weg naar haar school in Little Rock, Arkansas, in de Verenigde Staten. Dit weten we omdat er foto's van zijn gemaakt. Niet alleen deze foto's zijn bekend geworden, minstens zo beroemd is het commentaar bij de foto's dat is geschreven door de Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt. Wat is er te zien op deze foto's?

We zien Elisabeth Eckford, een schoolmeisje. We zien de blik in haar ogen. We zien de mensen die haar omringen, hun functies, en de blik in hun ogen. We zien soldaten, fotografen, andere schoolkinderen en volwassenen. We zien dat Elisabeth Eckford een zwarte Amerikaanse is, en op alle foto's is omringd door blanken. We zien onrust, afkeer en agressie bij degenen die haar omringen, bij Elisabeth Eckford zien we volgens Arendt "dat zij zich niet bepaald gelukkig voelde".

Historische feiten zijn van belang om de context van de foto's te begrijpen (een meisje wordt geweigerd op een school die haar in feite zou moeten toelaten; soldaten houden haar tegen, journalisten en een fotograaf leggen dit alles vast; een menigte omstanders bedreigt het meisje), maar opvallend aan het artikel van Arendt is dat zij in eerste instantie is getroffen door de foto's. De foto's zijn als een 'microcosmos'. Zij tonen een sociaal en filosofisch beeld van een bijzondere kritische situatie. De foto's, en vooral de blikken van degenen die erop zijn afgebeeld, hebben Hannah Arendt ten diepste getroffen, en zijn voor haar aanleiding geweest te reageren op een wijze die bij haar beroep past. Ze schreef het artikel *Reflections on Little Rock*.

Het artikel is voor ons van belang omdat het toont dat Hannah Arendt filosofische reflectie combineert met een gevoelig onderzoek van de blik van mensen. Dit levert naast een politiek-filosofisch verhaal ook een verhaal op over gevoelens en ervaringen. Juist die combinatie maakt dit artikel waardevol, en maakt de filosofie waardevol. In het artikel leren we een andere blik op het gebeurde kennen; die van Arendt zelf.

Toch is het ook relevant om een blik te werpen op het commentaar van Arendt, dat zijn ontstaan vindt in haar aanschouwen van de foto's. Wat heeft zij naar voren gebracht en waarom is haar commentaar indertijd opgevallen? Waarom is haar commentaar zelfs uitgegroeid tot een memorabele tekst die nog altijd wordt gelezen, en ook van veel kritisch commentaar is voorzien?

De voornaamste stelling in het artikel van Arendt is nog altijd hoogst actueel, en zal nog altijd niet door iedereen worden onderschreven. Zij maakt een onderscheid tussen de sociale sfeer en de politieke en persoonlijke sfeer in een samenleving. De foto's laten volgens haar zien welke gevolgen het heeft voor een jong meisje als de politieke sfeer (de overheid die tegen segregatie is) met dwang intervenueert in de sociale sfeer (een meisje wil naar school, de omstanders willen dit niet hebben).

Zij schrijft:

“De vraag is niet hoe we onderscheid maken moeten afschaffen, maar hoe we het moeten beperken tot de sociale sfeer, waar het legitiem is, en hoe we moeten voorkomen dat het doordringt tot in het verboden terrein van de politieke of persoonlijke sfeer, waar het destructief is.” (p.197)

Deze filosofische stelling speelde mee in de sensibele lezing van de foto's die Hannah Arendt heeft gemaakt en stuurde haar blik. Zij zag de blik van de betrokkenen, met Elisabeth Eckford als hoofdpersoon, en heeft haar ogen hier niet voor gesloten. Ook dat is dus filosofie: kijken. Kijken naar mensen, naar de blik in hun ogen, naar foto's van situaties waar veel op het spel lijkt te staan. Die filosofie zou, naast de grote verzameling intellectuele reflecties waar de filosofie ook uit bestaat, voor ons van grote waarde kunnen zijn.

3 Een filosofische ruimte voor de Hogeschool

In deze openbare les ga ik in op de vraag welke banden, bindingen en verankeringen het lectoraat filosofie nastreeft in de hogeschool en de omgeving van de hogeschool. Aan het einde van mijn bijdrage vandaag wil ik concretisering geven van de keuzen, uitgangspunten en plannen die zijn gemaakt. Doel van het lectoraat is en blijft verankering van de filosofie in BA- en MA curricula (majoren en minoren) in de vorm van onder andere trainingen en seminars, verankering van de filosofie in de reflectie van professionals op (grond)houding, professioneel handelen en toekomstig ontwerp van handelen en verankering van de filosofie in de gedachtevorming van collega-docenten. En, als ideaal, overschrijding van de grenzen van de hogeschool in de richting van werkveld en maatschappelijke omgeving.

Maar over welke benadering van filosofie spreken we dan?

De ervaring leert ons namelijk dat een heldere keuze in de opzet van het onderzoek in het kader van een lectoraat beslissend is voor het uiteindelijk 'succes' van het lectoraat, ook in de uitwerking naar andere terreinen dan die van het onderzoek (die van het onderwijs op de eerste plaats, die van de wisselwerking van lectoraat met collegadocenten, waarbij u kunt denken aan de kennis van en sensibeleit voor het onderwerp, en die van de wisselwerking tussen lectoraat en werkveld en maatschappelijke omgeving). Een heldere keuze verdient wel een uitvoerige en beredeneerde onderbouwing, en deze zal vandaag aan bod dienen te komen. Vandaar de vraag over welke filosofie we in feite vanuit het lectoraat spreken voor de hogeschool?

Als voorbereiding van de keuze kunnen we stilstaan bij een aantal elementen dat kenmerkend is voor de professionele ruimte waarbinnen we als filosofen terecht zijn gekomen. Zeker in ons geval, van een filosofie voor de hogeschool, staan we als filosofen niet los van de omgeving, maar midden in de ruimte waarin de ontmoetingen, de contacten, de interactie, de overdracht plaatsvinden. En welke ruimte is dit? In deze ruimte wordt gewerkt, het is een plek van arbeid, het is een arbeidsorganisatie. Dit houdt in dat de cultuur van deze organisatie mede bepalend is voor de keuze die wij maken. Verder is het een ruimte waarin onderwijs wordt ontvangen en gegeven met het oog op beroepsvorming en de toekomstige uitoefening van maatschappelijke functies. De invloed hiervan op onze keuze is bijzonder hoog. Daarnaast is het een ruimte waarin iedereen zich oriënteert op een hoogwaardig, technologisch, en democratisch bestaan met anderen, en verlangen alle betrokkenen zinvolle, en als het even kan, concrete ondersteuning bij hun oriëntaties. Dit laatste kan verlichting geven bij het gevoel van verantwoordelijkheid

dat iedereen kent, en wat zowel geldt voor de medewerkers als voor de toekomstige professionals, de studenten.

Deze schets van de ruimte leid ik af uit de Dublin-descriptoren en de hbo-kernkwalificaties, waarbij mij opvalt dat zij uitgaan van een gemeenschappelijke vooronderstelling, die overigens ook geldt voor de specifieke beroepskwalificaties bij de verschillende opleidingen binnen de hogeschool. Deze vooronderstelling luidt volgens mij dat de hogeschool een opleidingsinstituut is dat opleidt tot zinvol en verantwoord professioneel handelen, tot reflectie op dit handelen en tot evaluatie van dit handelen.

Nu herbergt de filosofie een buitengewoon groot aantal benaderingswijzen, denksystemen, methoden, en ontwerpen voor handelen, reflectie en evaluatie. Zoals u weet is de filosofie in feite een 'mer à boire' van mogelijkheden. Dit reservoir aan kennis en kunde zal in de komende jaren ook ter beschikking staan aan studenten, collega's en anderen in de vorm van lezingen, cursussen, publicaties, et cetera, maar voor de specifieke invulling van het lectoraat is het goed om, kijkend naar de institutionele inbedding en de professionele ruimte rondom het lectoraat, een keuze te bepalen.

Er is dus inderdaad een filosofie voor het hbo, voor de hogeschool.

Een bijkomend licht kunnen we op het thema laten schijnen, als we ons realiseren dat alles wat raakt aan en samenhangt met zoiets als 'kernkwalificaties', 'professionele verantwoordelijkheid', en 'normativiteit', uitgaat van de realiteit van waarden. In de onderwijspraktijk, de onderzoekspraktijk en in het beleid van het hbo treffen we het geloof aan dat het onderwijs zinvol is, dat professies altijd een maatschappelijk gezicht tonen, dat studenten worden opgeleid tot verantwoordelijke professionals en burgers. Wellicht wordt dit niet regelmatig uitgesproken, maar de gedachte spreekt voor zich. Bekwaamheidseisen van het hbo (voor BA- en MA-opleidingen) vooronderstellen een zinvol, filosofisch waardekader, zoals ook de beroepspraktijk uitgaat van de zinvolheid en waardegeladenheid van het handelen van haar professionals.

Waarden, waardeoriëntaties, dilemma's en waardecontroversen nemen, kunnen we tussentijds concluderen, een belangrijke en vooraanstaande, om niet te zeggen beslissende plaats in bij de vorming van studenten tot professionals. Aan de Dublin-descriptoren en de hbo-kernkwalificaties ontleen ik de idee dat de professionals in spe, onze studenten, een gedegen vakmatige opleiding mogen verwachten en dit in een opleidingsomgeving die hen confronteert met de consequenties van hun handelen en hun keuzen. Maar ik beklemtoon nogmaals dat degenen die de kwalificaties et cetera hebben geformuleerd, er per definitie van uit gaan dat er sprake zal zijn van zinvol en waardegeladen handelen en denken.

Dit is echter niet zo maar vanzelfsprekend. En ook niet vanzelfsprekend is het dat het opleidingsinstituut, de hogeschool, over een eensluidende, consistente, beredeneerde en op de toekomst gerichte grondslag beschikt. Ik suggereer hier niet dat wij een relativistische of zelfs nihilistische hogeschool zouden zijn. Ik zie hier werk. Dit vraagt om een filosofie van de waarden. Hier ligt de kans voor het lectoraat Filosofie om een bijdrage te leveren om in deze arbeids- en opleidingsorganisatie van het ideaal ook werkelijkheid te maken. Om dit toe te lichten is het echter nodig dat we over een kleine waardeleer beschikken.

4 Een kleine waardeleer

Om de plaats en status van waarden en de rijkdom van waarden goed aan te kunnen duiden wil ik u een kleine waardeleer voorstellen. Ik ga ervan uit dat in de diverse presentaties van waarden, waaronder die in de axiologie, een onderliggend, samenhangend patroon aanwezig is dat niet zozeer in de theorie, waar we letten op minieme verschillen, maar wel in de praktijk aan de oppervlakte kan komen. In feite stel ik daarmee dat we dit patroon moeten volgen om op vruchtbare wijze waarden in te zetten als object van ons onderzoek en onderwijs. In een oplopende graad van (vermeende) abstractheid kunnen we het volgende patroon aanschouwen.

1. Waarden als in 'waarden en normen'
2. Waarden en persoonlijke keuzen
3. Waarden en professionele eisen
4. Waarden als idee

Voor de zekerheid: al deze benaderingen zijn afzonderlijk de moeite waard en hebben een belangrijke realiteitswaarde, of, wat op het zelfde neerkomt, ideële waarde. Waar het op aan komt is om deze mogelijkheden in te zetten. Daarbij zouden we dus inzicht moeten hebben in de verschillende perspectieven op waarden, en in de vraag wanneer wat inzetten. En waar het op aan komt is om door te zetten en niet een van de perspectieven als enig juiste te kiezen. Dan zou juist veel van waarde verloren gaan.

Ik teken verder aan dat deze kleine waardeleer gebaseerd is op een werkhypothese, en dat in de komende jaren zal moeten blijken of deze benadering vrucht zal dragen en daadwerkelijk in staat is de idee van waarden te verhelderen, niet alleen in een wijsgerige maar ook in een professionele en maatschappelijke context.

Laten we overigens eerst kort stilstaan bij het woord zelf, bij het begrip 'waarde'. Een waarde is de verwoording van en de uitdrukking van een idee of ideaal. Een waarde is zelf altijd 'van waarde'. Soms lijkt het erop dat de wereld van de waarden een taal vormt, met een eigen grammatica. Zeker heeft dat ook te maken met de bestaanswijze van waarden, want vaak lijkt een waarde een helder en welomschreven begrip te zijn waar we mee kunnen werken, die we kunnen analyseren en tegen het licht houden, en die we in praktijk kunnen brengen. We kunnen denken aan waarden als 'rechtvaardigheid' en 'vrijheid'. Anderzijds komt het vaak genoeg voor dat de waarde ons ontglipt, dat de waarde niet iets realistisch uitdrukt, dat het een hersenschim lijkt, gebaseerd op een niet-wetenschappelijke illusie en stamt uit het verlangen van mensen. Ook nu kunnen we denken aan

waarden als 'rechtvaardigheid' en 'vrijheid'. Dan komt de gedachte op dat we slachtoffer zijn van onze illusies en dat we worden bedrogen door onze eigen taal. Toch kennen waarden een hardnekkig bestaan en lijken ze meerdere levens te hebben. Dan weten we dat we niet zonder waarden kunnen, dat ze waardevol zijn en niet alleen ons denken, maar ook ons handelen voeden.

Deze beweeglijke aard van waarden en de twijfel en zekerheid die het bij ons oproept treedt vaak op binnen een vakgebied van de filosofie dat aan hetzelfde euvel lijkt te lijden, de ethiek. In het bijzonder geldt dit bij de vraag of de mens nu wel of niet een ethisch wezen is.

Willen we waarden serieus nemen, dan weten we nu dat het er minstens de schijn van heeft dat ze ontspruiten aan een daad, een act, alsof eerst we dienen te besluiten dat zij bestaan, op welke wijze dan ook. Dat hebben we hierbij gedaan, waarvan acte. Waarden bestaan en zijn geen illusie. Nu kunnen we verdergaan.

1. Waarden en normen

Om te beginnen brengen we in de grote verzameling waarden die er bestaan, een onderscheid aan. Hoe lastig het ook is om dit onderscheid exact aan te brengen, we moeten een verschil aanbrengen tussen waarden in de zin van nuttig, instrumenteel of economisch, en waarden in de zin van moreel, handelingsgeïntendeerd en ideëel en betekenisvol. We zouden er zelfs 'utopisch' aan kunnen toevoegen. Voor ons vandaag gaat het om de tweede groep binnen de waardeverzameling.

Op zich is het opvallend en in het oog springend, en ook veelzeggend, dat we het onderscheid moeten maken en er ook moeite mee hebben, alsof het kunstmatig aanvoelt. Dat levert ook bij voorbaat een beperking op: we kunnen een waardeleer ontwikkelen, onderscheidingen invoeren en een systematiek gebruiken, een bepaalde opbouw en wellicht ook een hiërarchie introduceren, maar een nog niet echt te traceren en localiseren zwakte in het onderscheid zou ons kunnen treffen, bijvoorbeeld tijdens een analyse of een discussie. We doen er in elk geval goed aan ons er niet voor af te scherm.

Het eerste perspectief op waarden waar we op uitkomen is een opvatting die vaak ook wordt gezien als het eindpunt of zelfs het einddoel. Het is die opvatting die maakt dat waarden direct voor ons na te volgen en na te voltrekken zijn. In een systematische bespreking wordt de opvatting vaak aangeduid als de 'basis' en ook het 'sluitstuk' van de verkenning. In de antropologie bijvoorbeeld worden deze soort waarden stevast gerapporteerd bij ontmoetingen met 'vreemde' volkeren. Het betreft de waarden die niet op zichzelf kunnen staan. Ze gaan altijd vergezeld van normen. Normen zijn eigenlijk een soort wetten of althans 'halve' wetten, want zogenaamd te veranderen en resultaat van afspraken, contracten en conventies. Waarden vervullen hier de rol van richtinggevers, naar alle richtingen

en windstroken toe. Zij zijn de uitgesproken of onuitgesproken, symbolische idealen die enigszins 'boven' de werkelijkheid hangen en daarom door de normen moeten worden geconcretiseerd. Deze opvatting van waarden, die natuurlijk niet verkeerd is en ook klopt, is onmiddellijk te staven.

Twee veelzeggende voorbeelden kunnen volstaan.

Het eerste voorbeeld ontleen ik aan een boek van Anthony Giddens, *Sociology*, een bekende en vermaarde inleiding tot dit vakgebied. In de index zoek ik het woord 'values' op. In dit boek van 815 pagina's vind ik in de index twee verwijzingen naar 'values'. Eenmaal op pagina 31 en eenmaal op pagina 732. Op pagina 732 vinden we een glossariumomschrijving van 'values'. Op pagina 31 komt 'values' niet als zelfstandig begrip ter sprake, maar lezen we dat een cultuur bestaat uit de waarden die de leden van een bepaalde groep hooghouden, uit de normen die zij volgen, en uit de materiële goederen die zij scheppen.

Een ander voorbeeld, dat nog altijd actueel is en dit ook wel enige tijd zal blijven, kan ook illustratief worden genoemd.

In november 2002 stuurde minister-president Jan-Peter Balkende een brief naar de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) met de vraag een rapport te maken over waarden en normen in Nederland. Balkende schrijft: "Om te beginnen gaat het om de vraag naar het belang van gemeenschappelijke waarden voor onze samenleving, respectievelijk om de vraag aan welke waarden daarbij in het bijzonder moet worden gedacht. Ook vraagt het kabinet de raad in te gaan op eventueel niet algemeen geldende, respectievelijk conflicterende waarden in onze samenleving, al dan niet samenhangend met cultuurverschillen, in relatie tot de vraag of en in hoeverre het uiteenlopen van bepaalde waarden maatschappelijk problematisch moet worden geacht." De WRR wordt ook gevraagd in te gaan op de eventuele gevolgtrekkingen voor het beleid van de overheid.

De WRR publiceerde in 2003 haar rapport onder de titel *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Het rapport is zeer de moeite waard. Op de eerste plaats vanwege de aanvraag van de regering, op de tweede plaats vanwege het onderzoek zelf. Het rapport kende een ruime verspreiding, is veel besproken, en maakte ook veel discussie los. Jan-Peter Balkende is later voortgegaan op de ingeslagen weg: tijdens het voorzitterschap van Nederland van de Europese Unie heeft het vraagstuk van de waarden, nu vooral van de Europese waarden, nadrukkelijk op de agenda gestaan van Europa.

Het WRR-rapport stelt een aantal wezenlijke vragen. "Hoe wordt een steeds heterogener wordende samenleving bijeengehouden? Welke waarden zijn zo bindend dat een bepaalde mate van sociale cohesie door en met deze waarden in stand wordt gehouden? Zijn dergelijke waarden inhoudelijk te bepalen of te benoemen?" Beslissend voor de toon van het rapport, en voor de richting die wordt ingeslagen bij de beantwoording van de vragen is de volgende constatering uit het rapport. "Een samenleving kan niet zonder enkele richtinggevende

ideeën, zoals een van de eerste commentatoren van de moderne samenleving, De Tocqueville, anderhalve eeuw geleden al constateerde. Maar welke?”

Het WRR-rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* analyseert het fundament van waarden en normen in een pluralistische maatschappij. Het rapport besteedt in het bijzonder aandacht aan conflicterende waarden en conflicterende normen. De op zich interessante oplossing die in het rapport wordt voorgesteld is in het bijzonder gestoeld op sociologisch onderzoek. Dat wil zeggen, veel namen van hedendaagse filosofen (Foucault, Margalit, Habermas, Derrida, Sloterdijk) die bijdragen hebben geleverd rond het probleem in hoeverre de filosofie democratische waarden kan en moet verdedigen, ontbreken in het rapport. De filosofische benadering die wordt voorgestaan door de auteur van het rapport, Kees Schuijt, stamt van de Amerikaanse filosoof Nicolas Rescher die een vruchtbaar en veelzeggend schema heeft ontworpen om uitgaande van fundamentele waarden via een aantal stappen uit te komen bij de corresponderende normen en gedragsvoorschriften.

We kunnen vaststellen dat tot in de machtigste kringen van Nederland toe waarden als vanzelf worden verklonken aan normen. Zij bestaan slechts in elkaars verlengde.

2. Persoonlijke keuzen en levensontwerp

Toch kan de zo juist geschetste opvatting van waarden niet de enige zijn, of 't eindpunt of centrum van onze kleine waardeleer. Er is nog een hele weg te gaan want de volgende opvatting die we tegenkomen kent ook een vanzelfsprekende plaats in ons denken. Zouden we deze als eerste hebben uitgewerkt dan zouden we dit zeker normaal hebben gevonden. We zouden er in elk geval niet vreemd van hebben opgekeken. Wat is er ten slotte normaler en gewoner, zeker in een democratie, en dus niet alleen individueel voor ons geldend maar ook politiek afgedekt, en bijna verplicht zelfs, dan te beginnen met de expliciete formulering van onze eigen waarden. Waarden die opvattingen, opinies, meningen en sterke ideeën representeren die ik koester over het (goede) leven. Wie zou mij deze kunnen afnemen? Welke argumenten zouden mij kunnen overtuigen van mijn ongelijk? Alleen ik kan veranderen, op grond van nieuwe ervaringen en, maar dan spreken we al van dwang, op grond van de macht van anderen. In het laatste geval geldt het weer niet als mijn keuze tot verandering.

Dit tweede perspectief op waarden beklemtoont het verband tussen waarden en persoonlijke voorkeur. Net als voor het eerste, zojuist geschilderde perspectief, is ook voor deze benadering veel te zeggen, en is er veel van te leren. Van groot belang binnen dit perspectief is het inzicht dat persoonlijke waarden zijn verankerd in het 'levensontwerp'. Zij zweven niet los om ons heen, of in en uit, maar maken integraal deel uit van de persoon die ik ben. De term 'levensontwerp' duidt in dit verband de activiteit aan waarmee we onze toekomst en ons toekomstig handelen, en dus ook de beslissende keuzen die in dit proces zullen plaatsvinden, in het heden overdenken, en omzetten in een ontwerp

voor ons toekomstig bestaan. In de filosofie is het vooral Jean-Paul Sartre geweest die aan het levensontwerp aandacht heeft geschonken. Hij presenteerde zijn onderzoeksresultaten in zogenaamde wijsgerige biografieën, waarbij hij zijn existentiële analyse als methode toepaste. Vanwege het grote belang van persoonlijke waarden en hun band met het levensontwerp, iets waarmee wijzelf en onze studenten bij wijze van spreken dagelijks mee worden geconfronteerd, sta ik stil bij de bijdrage van Sartre op dit gebied.

Jean-Paul Sartre heeft een groot aantal wijsgerige biografieën op zijn naam staan. Wat hij wilde bereiken was 'het begrijpen van een andere mens'. Hij heeft een 'existentiële analyse' uitgewerkt die de levensloop van een mens doet begrijpen tegen de achtergrond van de strijd, de conflicten en de verlangens die in elk individueel mensenleven spelen. Hiermee heeft hij in zijn eigen ogen voor de enkeling een universele interpretatiemogelijkheid ontworpen. Later heeft hij deze theorieën en methoden uitgebreid om ook de invloed van het maatschappelijke leven op het individu en de invloed van het individu op het maatschappelijke leven te kunnen analyseren en begrijpen.

De hoofdpersonen die hij heeft gekozen voor zijn biografisch onderzoek zijn steevast kunstenaars: Baudelaire, Genet, Mallarmé, Tintoretto, Sartre zelf, en Flaubert. Aan Flaubert heeft hij zijn grootste onderzoek gewijd: de drie delen omvattende studie telt meer dan drieduizend pagina's.

Zoals gezegd maakt Sartre van het leven van zijn hoofdpersonen een zogenaamde existentiële analyse. Wat houdt zo'n existentiële analyse in? Existentie, stelt Sartre, is op de eerste plaats het maken van keuzen, waaronder naast de keuzen van waarden ook de keuzen vallen die iemand maakt binnen de relaties die hij of zij onderhoudt met anderen. Keuzen moeten maken, stelt Sartre tevens, is leven op basis van onzekerheid: nooit is zeker of de gemaakte keuze voor honderd procent de juiste is geweest. De basis van de wijsgerige biografie wordt gevormd door het onderzoek naar de existentie, de gebeurtenissen uit het leven van de onderzochte kunstenaars worden beschreven voor zover deze de existentiële beslissingen verhelderen en tonen. De biografie in de handen van Sartre behelst het zoeken naar de keuzen, naar de trouw aan een keuze, of de ontrouw eraan. Een dergelijke biografie zoekt naar de authenticiteit, of het gebrek hieraan, in een mensenleven. Of, wat op hetzelfde neerkomt, Sartre zoekt naar het oerconflict dat in een specifiek mensenleven, in het bijzonder dus een kunstenaarsleven, schuilgaat. Een oerconflict volgens Sartre, zeker in het leven van de kunstenaar, is het conflict van de schepping: de kunstenaar wenst zelf werkelijkheid voort te brengen. In de grond van de zaak is het zo dat een kunstenaar op basis van en naar analogie met de bestaande realiteit op een imaginaire wijze, dus in een afwezige modus, werkelijkheid voortbrengt. Een kunstenaar dient dit conflict te doorleven om te

kunnen scheppen, het is onlosmakelijk verbonden met het kunstenaarsbestaan. En dan nog is het leven doortrokken van melancholie, want de mens is in de woorden van Sartre niet meer dan een 'passion inutile'. Scheppen vindt plaats vanuit de verbeelding, en drukt zich uit in de materie, en de filosofische beschouwer van kunstwerken is in staat beide 'lagen', die van het beeld en die van de materie van het beeld, te analyseren en te laten versmelten, hierin voorgegaan door de kunstenaar. Vandaar het belang van de verbeelding juist ook in de biografische studies, want in de existentiële analyse die Sartre maakt van een specifiek kunstenaarsleven, bijvoorbeeld van Baudelaire of Flaubert, spelen de functie en de intensiteit van de verbeelding bij de kunstenaar een voorname, om niet te zeggen doorslaggevende rol.

Voor Sartre, kunnen we stellen, wordt de grondslag van de cultuur gevormd door de vrijheid, althans het verlangen naar vrijheid. De functie van de cultuur is het om de vrijheid te bevorderen, zowel voor het individu op zich als voor het individu in zijn betrekking tot andere individuen. Dit levert voor mensen een onvermijdelijk conflict op, omdat een cultuur nu eenmaal niet afhangt van individuen, hoezeer ook het bevorderen van de vrijheid van individuele mensen het einddoel van een cultuur zou moeten zijn. De encensering van dit conflict in een specifiek kunstenaarsbestaan, naast het oerconflict dat voortvloeit uit de wil tot scheppen, is hetgeen Sartre onderzoekt in zijn existentiële biografieën.

Voor kunstenaars geldt wat voor ons allen geldt, lijkt Sartre te willen zeggen. Achter de keuzen die we maken gaan conflicten schuil en persoonlijke tragedies en dilemma's. Dit geldt voor kunstenaars en ook voor andere beroepsbeoefenaren, inclusief filosofen.

3. Professionele waarden

Als we weer nuchter worden en oog krijgen voor de realiteit van alledag, de enige die er is ten slotte, dan zien we een volgende opvatting over waarden opdoemen. Het is de opvatting die te maken heeft met trots en beroepseer. Het derde perspectief op waarden legt de nadruk op de praktische relevantie van waarden bij een professionele scholing en beroepsuitoefening. We betreden hier het gebied van de professionele en institutionele ethiek, waar het niet langer gaat om 'mensen' (waar de grote ethische systemen zich op richten), maar om mensen als beroepsbeoefenaren, mensen aan het werk in de realiteit van alledag. Ook nu geldt dat we met een uitermate belangrijke en invloedrijke opvatting over waarden hebben te maken. Een voorbeeld kan dit illustreren.

In zijn artikel uit 1986 *How medicine saved the life of ethics* beschrijft Stephan Toulmin hoe praktische vragen over ethiek en moraal in de geneeskundige praktijk de academische ethici begin jaren zestig van de vorige eeuw uit hun sluimer deed ontwaken.

Toulmin laat zien dat ethici uit de eerste helft van de twintigste eeuw steeds meer overhielden naar het standpunt dat ethiek in feite een wetenschap was, en dat ethici zich daarom dienden te richten op onderzoek naar de geldigheid van ethische theorieën en ethische redeneringen. Eigenlijk was dit noodgedwongen en de oplossing voor de maatschappelijke situatie waar de toenmalige ethici zich in bevonden. Enerzijds waren er de dogmatische, veelal religieus geïnspireerde posities ingenomen door groeperingen die dachten en handelden vanuit zekerheden en vanzelfsprekendheden, anderzijds bestonden er groeperingen van burgers die ethische posities relativeerden en die geen geloof hechten aan vaste uitgangspunten voor het handelen. De ethiek was aan het afsterven.

Gelukkig, volgens Toulmin, kwam de geneeskunde met ethische vraagstukken die vroegen om een antwoord, een praktisch antwoord wel te verstaan. Niet alleen de geneeskunde lijkt het leven van de ethiek te hebben gered. Ook vraagstukken op onder andere het gebied van het milieu, de economie, het recht en het samenleven dienden zich aan. Het vakgebied van de 'toegepaste ethiek' ('applied ethics') was tot bloei gekomen.

'Toegepaste ethiek' is de verzamelterm voor de studie van ethische vragen die opkomen in specifieke maatschappelijke gebieden. Deze vragen gaan ons vrijwel altijd aan, in wisselende rollen en contexten. In elk geval worden wij als (staats) burger aangesproken, maar ook, meer specifiek, als beroepsbeoefenaar en professional, maar daarnaast bijvoorbeeld ook als patiënt, of als consument.

Een verpleegkundige of een fysiotherapeut die een patiënt begeleiden tijdens diens ziekte, een journalist die een nieuwsfeit onderzoekt rond een politiek conflict, een onderwijzer of docent die worden geconfronteerd met voor zichzelf onbekende gebruiken en verwachtingen, een econoom die een profijtelijke deal kan maken, een jurist die adviseert over een wetsvoorstel, een bioloog die het gedrag van apen observeert, hebben zij iets gemeenschappelijks? Gemeenschappelijk is dat zij allen in een of andere vorm van professioneel handelen zijn verwickeld. Gemeenschappelijk is ook dat zij van tijd tot tijd zullen moeten beslissen over een ingrijpende gebeurtenis niet alleen voor het eigen handelen, maar met name over de consequenties die hun handelen zal hebben voor andere mensen, en dit roept regelmatig dilemma's op. Gemeenschappelijk is verder dat zij allen hun handelen dienen te verantwoorden. Het handelen van professionals speelt zich niet af in een sociaal vacuüm, zij handelen in het hart van de samenleving en zij worden ook geobserveerd. Hun handelen wordt opgemerkt en speelt zich voor het grootse deel af in het publieke domein.

Het vakgebied van de 'toegepaste ethiek' richt zich op ethische vragen en ethisch onderzoek die voortkomen uit het samenleven van mensen en die mensen aanspreken in hun moderne, specifieke rollen als die van beroepsbeoefenaar,

burger en privépersoon. Want in de moderne samenleving maakt zelfs het privéleven ten dele onderdeel uit van het publieke domein.

In de bekende zesdelige reeks *Applied Ethics* zijn richtinggevende artikelen verzameld uit het vakgebied van de toegepaste ethiek. Deel na deel passeren maatschappelijke domeinen de revue die ethisch onder de loep worden genomen. En zonder veel moeite zou de serie uit te breiden zijn met nieuwe delen over nieuwe gebieden. Niet alleen blijkt uit de serie de relevantie en actualiteit van de toegepaste ethiek, ook blijkt eruit dat toegepaste ethiek, dus de analyse van menselijk handelen, al dan niet in een specifieke beroepscontext, interessant is als vakgebied en vraagt om theoretische verdieping. Waaruit volgt dat ook 'toegepaste ethiek' niet zonder meer het filosofische terrein is waar mensen antwoorden kunnen vinden voor hun vragen. Beslissen moeten zij altijd zelf.

Als we spreken over morele verantwoordelijkheid, dan doelen we op morele ervaringen. De Israëliische filosoof Avisthai Margalit heeft in zijn *The Ethics of Memory* onderzocht welke morele ervaringen verbonden zijn met het onderhouden van relaties met andere mensen. Hij bespreekt daartoe het onderscheid tussen 'dikke' en 'dunne' relaties (thick and thin relations). 'Dik' zijn de relaties met onze families, onze geliefden, vrienden en bekenden die wij van dichtbij kennen en waar wij nadrukkelijk een band mee voelen. 'Dun' zijn de relaties die wij onderhouden met mensen op het werk, met mensen in onze omgeving die niet tot de kern van ons bestaan behoren. Dit verschil is van belang als we nadenken over bijvoorbeeld onze relatie en binding met klanten, cliënten en collega's, en over verschillen in aanpak bij onze studenten.

Morele ervaringen kunnen worden opgeroepen door (min of meer) problematische situaties in onze samenleving. Zeker als professional zullen we regelmatig geconfronteerd worden met tegenstand, weerstand en afwijzingen. Hoe dan toch je acties en handelingen verdedigen en zelfs anderen overtuigen van onze aanpak? In dergelijke situaties doen we onder andere een beroep op sociale waarden, dat wil zeggen op voor ons en anderen belangrijke en nastrevenswaardige idealen. Een voorbeeld van een dergelijke sociale waarde is 'rechtvaardigheid'. Echter, ook over de inhoud en het gebruik van sociale waarden verschillen we onderling regelmatig van mening. Toch moeten we kiezen, handelen en ons moreel verantwoorden.

Wij worden dan ook regelmatig geconfronteerd met morele dilemma's. Een moreel dilemma is een situatie waarbij we dienen te kiezen tussen twee morele beslissingen en waarbij we altijd iets van waarde zullen verliezen, wat we ook kiezen.

Om een moreel dilemma te kunnen analyseren dienen we in ruime mate te beschikken over kennis van de ethiek en de toegepaste ethiek (professionele en institutionele ethiek). Komen we nog dichterbij de praktijk van de ethiek (een daadwerkelijk lidmaatschap van een ethische commissie; een docentschap; een professional, et cetera) dan zullen we naast kennis en analysevaardigheden ook gebruik kunnen maken van diverse hulpmiddelen die in de praktijk van de ethiek zijn ontwikkeld. Bekende voorbeelden hiervan zijn de socratische dialoog, het stappenplan en de casusbespreking.

Waarom hier eigenlijk niet stoppen? Vormen de drie genoemde perspectieven niet voldoende ondergrond? We hebben de maatschappelijke context van waarden besproken, gekeken naar de rol van persoonlijke keuzen en zijn gestuit op de professionele context waarbinnen waarden een rol spelen. Toch stoppen we hier niet met de kleine waardeleer, een nieuw aspect van waarden hoort een plaats te krijgen in onze verkenning.

4. Waarde als idee

Het vierde perspectief lijkt het meest rechtstreeks ontleend te zijn aan filosofische overwegingen en theorieën. Hoewel dit niet echt het geval is, lijkt het erop dat hier voor het eerst daadwerkelijk van een filosofisch belang van waarden kan worden gesproken. Waarom? Omdat meer dan in de eerste drie perspectieven hier wordt gedacht en gewerkt vanuit de aard van de waarden zelf, los van hun band met maatschappelijke en culturele context, persoonlijke keuze en professionele eisen. Los van de sociale omgeving, de cultuur of het persoonlijk gedrag en los van professionele voorschriften en vorming staat nu de waarde zelf – wijsgerig – centraal. De paradoxale aard van waarden treft ons vooral hier, zij bezitten een eigen aard en tevens is te onderkennen dat zij uitdrukking zijn van machtsverhoudingen. Het is ook het perspectief waar we 't meeste kans lopen de idee van waarden op te geven en het geloof in hun belang te verliezen.

De moderne geschiedenis van waarden kent een aantal 'hoogtepunten': Nietzsche, Weber en Jaspers. Bij Nietzsche is essentieel welke waarde iemand aanhangt, en ook dat wat iemand aanhangt, werkelijk doorleefde waarde heeft voor deze persoon. Daarbij is hij uiterst kritisch op de waarden die worden aangehangen, en streeft hij in feite een revolutionaire omwenteling na, een 'Umwertung der Werte'. Weber zoekt een zone van waardevrijheid voor wetenschappers en beroepsbeoefenaren, naast een zone van waardebetrokkenheid. Jaspers is degene die in zijn *Psychologie der Weltanschauungen* een beslissende stap zet als hij uiteenzet dat de bron van de waarde ligt in de idee, en vooral in het geloof aan de idee. Hij doet dit aan de hand van een bespreking van het werk van Kant, in het appendix bij zijn studie. Jaspers doorziet dat de ondergrond van waarden niet de waarde zelf is, de operationele

omschrijving, maar dat de ondergrond van de waarde wordt gevormd door het geloof aan de idee. In zijn ogen is dit een metafysisch geloof. Daarnaast is Jaspers van essentieel belang omdat hij de waarde en degene die waardeert niet van elkaar scheidt. De verantwoordelijkheid voor een keuze van waarden geldt bij Jaspers én voor de daadwerkelijke waarde én voor degene die waardeert, die daarmee ook aangeeft een metafysisch geloof te hechten aan de waarde, want de waarde is gegrond in de idee. Zouden we deze verankering niet benadrukken, dan komen we uiteindelijk terecht in een cultuur zonder verankering, zonder geloof en zonder waarderingsact. Zeker in een democratie - en daar streven we toch naar, ook in professioneel opzicht? - moet degene die een waarde aanhangt worden verplicht deze waarde te verkondigen. Democratie bijvoorbeeld vereist ook geloof in de democratie. Dit is de ondergrond in de waardestrijd, en dat vervolgens waarden onderling kunnen conflicteren en zelfs elkaar dreigen uit te sluiten, is secundair. Achter waarden gaat een idee schuil dat een existentieel belang heeft voor ons. Zouden we dit niet erkennen dan ontgaat ons in feite wat waarden uitdrukken en waarom ze überhaupt bestaan. De waardestrijd blijft dan altijd theoretisch in haar uitwerking, want mensen kunnen niet worden gedwongen hun waarden op te geven ten gunste van de waarden van anderen.

Een aantal elementen kunnen we nu, ter afronding van de waardeleer, noemen, die consequent op ons pad zullen komen als we vanuit de filosofie van de waarden zullen kijken naar kritische, professionele situaties. Jaspers stelt onomwonden dat waarde als een idee kan worden opgevat, en dat de band tussen waarde en de waardeerder verder gaat, veel verder gaat, dan een toevallige of relatieve band. Margalit brengt ons met zijn onderscheid op een belangrijk spoor. Het onderscheid tussen 'betrokkenheid en afstand' dat een grote rol speelt in de vorming van professionals, wordt door hem filosofisch onderbouwd. Zijn pleidooi voor het tegengaan van vernedering kan er voor zorgen dat de focus op machtsverhoudingen in het werk niet verdwijnt. Verder blijkt dat we er niet aan kunnen ontkomen om van tijd tot tijd nadrukkelijk na te gaan (als een periodiek onderhoud) vanuit welk normatief referentiekader wij denken en handelen. Dit onderwerp kent een tamelijk grote mate van complexiteit. H. McDonald geeft in *The normative basis of culture. A philosophical inquiry* een heldere omschrijving van wat een normatief referentiekader is als hij stelt dat cultuur doortrokken is van mogelijkheden in plaats van wetmatigheden of noodzakelijkheden. Hij spreekt van "a certain logical framework or range of possibility". McDonald gaat ervan uit dat normativiteit een logische ruimte vormt. In het gebruik van deze term laat hij zich overigens inspireren door Wittgenstein. Deze logische ruimte toont de waarden en normen waar mensen geloof aan hechten, en zij worden gevoed door historisch gegroeid geloof aan hun geldigheid en praktische waarde. Het weefsel van deze logische ruimte van de normativiteit wordt niet aan natuur of geest onttrokken, maar wordt tussen mensen gesponnen.

Vervolgens kunnen we zien dat spreken over waarden inspirerend kan zijn, en vormend, en enthousiasmerend, maar dat de eigenlijke test ligt in de verkenning van wat iemand of een groep mensen verstaat onder een specifieke waarde. Waarden zijn er genoeg, het komt erop aan ze betekenis te geven. 'Duurzaamheid' is bijvoorbeeld een interessant voorbeeld, want het is opgeklommen van een bestaan als een begrip tot een belangrijke waarde. We weten ook dat alleen al een verkenning van deze waarde kan leiden tot misverstanden en controversen. Bij waarden horen dus eigenlijk ook altijd conflicten, en minstens leiden ze tot de noodzaak van actieve verkenning van standpunten.

Als tussenopmerking wijs ik erop dat de vier benaderingen van waarden die we zojuist zijn tegengekomen elk voor zich een bekende en legitieme aanleiding vormen voor mensen om zich met filosofie bezig te houden. De onderwijsactiviteiten van het lectoraat filosofie zullen daar ook op aansluiten en zich niet beperken tot een specifieke benadering.

Samenvattend kunnen we zeggen dat het in de wereld van de waarden altijd neerkomt op de beantwoording van twee vragen. Deze vragen vormen de kortste route tussen waarden en waardeerder. De eerste vraag is van Kant en luidt "Wat behoort ik te doen?". De tweede vraag is van Nietzsche en luidt "Wie spreekt er?". De kracht ligt in de combinatie van deze twee vragen. Zij roepen op tot zelfonderzoek, juist omdat we moeten handelen, ingrijpen, interveniëren, ontwerpen, scheppen.

5 Radicale Waarden

Nu weten we weliswaar meer over waarden, over hun nut en belang, hun context en paradoxale bestaanswijzen, maar weten we nu genoeg om in het onderwijs en toegepast onderzoek resultaat te boeken? Is ons analysekader compleet?

Ik meen van niet, en dit komt doordat de waarden nog te veel extern zijn besproken. Onze blik was objectief en van buitenaf gericht op het onderwerp. Wat ontbreekt aan onze aanpak tot nu toe is de interne blik op hoe waarden ontstaan, en hoe zij ons handelen van binnenuit beïnvloeden.

Als we de geschetste waardeleer overzien, dan zien we dat waarden terecht worden geassocieerd met filosofie (en met de menswetenschappen natuurlijk), maar dat er ook met het dagelijks leven binnen opleidingen een duidelijk verband bestaat. Waarden zijn bindmiddelen van culturen en wereldsystemen, maar ook dragers van het individuele bestaan. Waarden kunnen opgaan in rook, en zich manifesteren als symbolen en signalen van hoop. Nu we al deze verschijningswijzen hebben geordend, hoeven we niet terug te schrikken voor de soms paradoxale rol van waarden. Toch zijn we nu nog niet verder gekomen dan het aanbrengen van een theoretische ordening.

De stap die we nu kunnen zetten is die van de waardeleer, met haar mooie vergezichten en afstandelijke zekerheden, naar de verontrustende en onzekere wereld van waarden in de praktijk. Hoe kunnen we deze wereld betreden met een open vizier, zonder dat wat we tot nu toe hebben gevonden, weer kwijtraken? Het uitgangspunt blijft dat we alle genoemde perspectieven dienen te behouden en laten meewegen in onze zoektocht. We gaan nu niet schiften, selecteren of reduceren, of beweren dat het er in de praktijk echt anders aan toegaat.

Voor een deel laat 't ons echter ook realiseren dat we van tijd tot tijd “voorbij de waarden” moeten denken. En omgekeerd, het vruchtbaar maken van waarden betekent dat we ons uitdrukken. Nu zou volgens mij de term “radicale waarden” van pas kunnen komen.

Wat nu volgt is tot op zekere hoogte speculatief en hypothetisch van aard. In de komende jaren zullen we er meer vat op krijgen, opdat we meer te weten zullen komen van de wijze waarop mensen, professionals, denken en werken met het oog op waarden.

Met radicale waarden wil ik niet verwijzen naar weer iets nieuws. Ik bedoel ook niet te zeggen dat radicale waarden nog niet bestaan en door ons tot leven moeten worden gewekt. Ik bedoel te zeggen dat we “in de praktijk” van ons eigen handelen stuiten op deze radicale waarden. Ze zijn er – altijd – al. Misschien zijn 't niet eens altijd de belangrijkste, maar veeleer de kaalste onder de waarden. Die, waardoor we onszelf rechtvaardigen in ons denken en handelen. Ten slotte zoeken

we ook een maat om ons doen en laten te meten. Die maat wordt gevormd door deze radicale waarden. Zij komen op als we onszelf analyseren, en dan niet op de grens van afstand en betrokkenheid, maar in het volle licht. En niet alleen als individu, maar ook in onze maatschappelijke rollen.

Wat we overhouden, op de bodem zo te zeggen, zijn radicale waarden. Eerst iets over deze term. Over waarden hebben we het nu afdoende gehad. De vraag is wat de combinatie met 'radicaal' beduidt? Waarom voegt dit bijvoeglijk naamwoord zich erbij? Wat wil dit uitdrukken, of minstens suggereren?

Radicaal verwijst naar een beweging naar de bron, naar de belangrijkste elementen, naar de overkoepelende en omvattende ervaringen.

Het wijst op de prominente rol van de ervaring (ook de ervaring van keuzen maken). Eerlijk gezegd is dit een onderwerp waarbij de hedendaagse filosofie ons niet adequaat kan steunen. Het lijkt op wat de 'waarden' is overkomen. Voor een deel is het onderzoek van de ervaring overgegaan naar de menswetenschappen, voor een deel is de filosofie van de ervaring verwezen naar de marge van het hedendaags filosofisch onderzoek. De komende jaren zal ons dit bezighouden, het werken aan de terugkeer van de filosofie van de ervaring.

De Canadese filosoof Charles Taylor spreekt in *Sources of the self* (Nederlandse vertaling: Bronnen van het zelf) over hyperwaarden, waar hij de belangrijkste waarden voor mens en cultuur mee aanduidt, met een per cultuur tamelijk welomschreven inhoud. Hoewel hyperwaarden dicht in de buurt lijkt te komen van 'radicale waarden', meen ik toch dat er een belangrijk verschil is te constateren. Dit wil ik onder andere terugvoeren op ervaringen met studenten. Als ik zie met welke concentratie zij, als ze er op worden bevraagd, bereid zijn te reflecteren op de inhoud die zij toekennen aan waarden, en ook de vaak verrassende en onverwachte invulling die zij er aan geven, zowel persoonlijk als professioneel, dan overtuigd dit mij ervan dat we het open karakter van met name radicale waarden moeten blijven beklemtonen. Althans, we moeten niet bij voorbaat streven naar een universalistische omschrijving. In die zin zijn waarden ook radicaal, en wel als blijkt dat zij als materiële (of ideële) omhulsels dienen voor onze meest kostbare ervaringen en inzichten. Hans Joas noemt dit 'de creativiteit van het handelen'.

Radicale waarden liggen ons na aan het hart. Zij zijn open geformuleerd. Zij zijn eindig. Zij lijken twee kanten van ons bestaan te voeden: de intellectuele kant, als begrip met inhoud zijn ze theoretisch aantrekkelijk, en fascineren ze ons. Lijken ze toch ook vaag en onbereikbaar en efemeer, lijken ze dus weinig of een gebrekkige realiteitswaarde te bezitten. Toch maken ze deel uit van ons denken. Aan de andere kant zijn ze onderdeel van onze ervaring en concentratie, steunen ze ons in het benaderen van mensen in allerlei situaties. Nog een stap verder:

bouwen ze mee aan de context van onze ervaringen. Als we zeggen dat elke situatie waardegeladen is, dan is dat eigenlijk te oppervlakkig uitgedrukt. Hun macht, de macht van waarden reikt verder, veel verder. Soms lijken ze zelfs eeuwig en absoluut, maar dat kan niet, anders zouden ze niet 'open' zijn en zouden we er geen deel aan kunnen hebben.

Radicale waarden zijn als de taal, de ademhaling en het lopen. Zij zijn verankerd in onze menselijke constitutie. (De wijsgerige discipline die deze zaken onderzoekt, de antropologie, levert er fraaie voorbeelden van.) Uit die benadering kunnen we nog een andere les trekken. Bij waarden, keuzen, handelen, toekomst, komen we niet alleen in aanraking met ethiek, of laat ons zeggen met moraliteit. Ik kan dit nu alleen schetsmatig bespreken, maar wat we zouden moeten inzien is dat naast ethiek het ook, en vooral, gaat om Ethos.

Over de betekenis van Ethos legde ik mijn collega Charles Vergeer de volgende vraag voor: "Volgens mij is er een verschil te maken tussen 'ethiek' zoals dit tegenwoordig betekenis heeft en 'Ethos' als idee die ook het handelen zelf aanduidt, de doordeseming van alle handelen (ook het professionele handelen) met een Ethos. Met andere woorden, dat de waarden worden uitgedrukt en geïncorporeerd in het handelen, alsof zij in een ruimte zijn opgenomen". Hij antwoordde: "Ethos, woning, gebruik, zede, wordt bij Homerus nog in de pluralis gebruikt, ethea, als stal voor dieren. Ongeveer op de wijze waarop in het Latijn habitus van habere en in het Engels habitation, verblijfplaats.

Aristoteles maakt in de Rhetorica een tegenstelling tussen ethos en pathos en in de Ethica de tegenstelling tussen ethos en dianoia. De precieze plekken kan ik je wel opgeven, maar zul je zelf ook wel snel kunnen vinden.

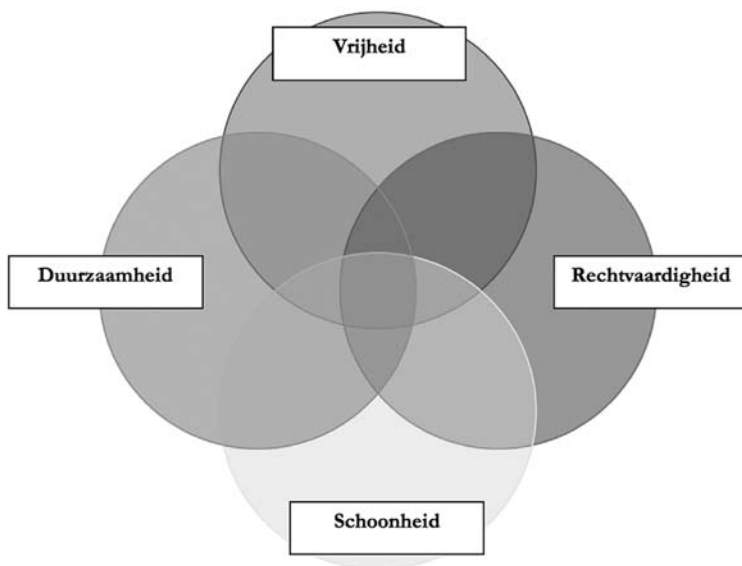
Vooral die tegenstelling ethos/pathos laat zien dat het geraakt zijn en het aangedaan zijn in tegenstelling staat tot het ergens vertrouwd en gevestigd zijn, wat je beschermt tegen het raken. Ethiek heeft geen emotionele waarde of anders, vanuit het gevoel kun je niet op de juiste ethische standpunten komen".

Een mooi resultaat van het lectoraat zou het zijn als we over enige tijd onszelf kunnen uitleggen welke wisselwerking er bestaat en in de praktijk valt te achterhalen, tussen ethiek en Ethos. Nu kunnen we al stellen dat dit ook veelzeggend zal zijn over welke plaats daarin de (grond)houding van de professional inneemt. Ik zie dit ook als een professionele opdracht van het lectoraat: enerzijds beter begrijpen hoe waarden functioneren en zich uitdrukken in het denken en handelen van onze studenten en professionals, en anderzijds als filosofen beter begrijpen waar nu eigenlijk de ruimte van de waarden uit bestaat. Handelen omvat ten slotte ook denken. Of: naast professioneel handelen bestaat er ook voor elke student haar of zijn filosofisch handelen.

Ik vermoed dat we onder andere uit zullen komen bij het belang van de idee van

'Gestalt' als overkoepelende uitdrukkingwijze bij het wijsgerig en professioneel begrijpen van wat een houding is. Wij houden greep op waarden, wijsgerig en existentieel en professioneel, indien we uit de verschillende perspectieven een waardepatroon, een 'Gestalt' onderkennen. In mijn idee ondersteunen zij dus elkaar, en voeden ze elkaar. Waarschijnlijk zal hier ook de term 'incarnatie' van de Belgische filosoof Herman de Dijn een belangrijke rol kunnen spelen.

Naast het kwalitatieve belang om van radicale waarden te spreken, is er ook een kwantitatief argument. Er zijn te veel waarden. In onze keuze van radicale waarden kunnen we 't beste voorzichtig zijn. Hier geldt, hoe minder, hoe beter. De filosofie heeft een beperkt aantal sociale waarden die leidend kunnen zijn. Een aantal kandidaten zijn: Rechtvaardigheid, Duurzaamheid, Schoonheid, Vrijheid. Anderzijds worden veel woorden nu waarden genoemd die ook als element van een houding kunnen worden opgevat, en niet direct als waarde hoeven te worden opgevat. Een begrip als 'respect', bijvoorbeeld, of 'autonomie' zou ik 't liefst zo opvatten.

Figuur 1: Waardentableau

Wellicht is het moeilijk om direct vat te krijgen op hetgeen hier naar voren wordt gebracht. Een alternatieve lijn van redeneren zou kunnen zijn dat we niet starten bij de waarden, wat we tot nu toe hebben gedaan, maar starten bij de institutionele

omgeving waarbinnen we werkzaam zijn. Een hogeschool, een verzameling van uiteenlopende opleidingsinstituten, zouden we kunnen opvatten als een pluralistische ruimte. In deze ruimte vinden scholings- en vormingsactiviteiten plaats die gedeeltelijk met elkaar overeenstemmen, maar nadrukkelijk ook verschillen laten zien. Een ingenieur wordt anders opgeleid dan een kunstenaar, een deskundige op het gebied van transport en logistiek krijgt niet dezelfde scholing als een podotherapeut, een leraar godsdienstonderwijs of een fiscalist. Dan is het niet vreemd als we zeggen dat op basis van deze verschillen en op basis van de bestaande pluraliteit, we zorgvuldig zullen moeten kijken naar hoe bepaalde waarden in de vorming van een specifiek beroep worden beleefd, geformuleerd en toegepast. De filosoof Michael Walzer paste dit bijvoorbeeld toe op de waarde van rechtvaardigheid en stelde voor te spreken van “sferen van rechtvaardigheid” met een uitgesproken aandacht voor hoe in verschillende omgevingen deze ene waarde wordt ingezet. Dit leidt niet tot verwatering of relativisme. Positief geformuleerd, we leren op die manier meer over rechtvaardigheid dan bij een uniforme aanpak. Daarnaast valt op dat in de filosofie, de toeleverancier van radicale waarden, over deze ene waarde, rechtvaardigheid, inhoudelijk en politiek al grote verschillen zijn te constateren tussen verschillende filosofen en stromingen. Hoe zouden wij ooit vat kunnen krijgen op het functioneren en de werking van waarden in een professionele context, en dat willen we, als we de verzameling waarden die we toestaan, eindeloos uitbreiden? Werken met ‘radicale waarden’ heeft dus ook een methodische en heuristische intentie.

Ons onderzoek volledig uitleveren aan de empirische methoden zou voor ons onvoordelig zijn, hoezeer we ook als filosofen de empirische wetenschappen hoogachten. We zoeken naar een balans tussen een externe voeding vanuit de filosofische theorieën en een interne voeding vanuit de beleving, ervaring en intellectuele activiteit van onze studenten, collega’s en andere professionals. Mij lijkt dat dit voor beide partijen, de (aanstaande) professionals en de filosofen de beste resultaten zal kunnen opleveren.

De radicale waarden die we kiezen, en die voor de domeinen van de hogeschool essentieel zijn, zouden we extern en intern kunnen onderzoeken en in de praktijk kunnen brengen.

Misschien is het goed om ook op een ander punt in te gaan. Zou het niet de voorkeur verdienen, als het dan toch over waarden gaat, om uitsluitend onderzoek te doen naar controversen en dilemma’s? Leggen we niet te veel accent op eigen invulling en groeipotentieel, en komt daarmee niet een postmodern perspectief de hogeschool binnen? Het postmodernisme stelt, kortweg, dat alles goed is, en alles is geoorloofd wat je als mens en burger denkt, want je denkt het ten slotte. De andere kant is dan dat het postmodernisme laat zien dat de gesuggereerde vrijheid van het individu is ingekapseld in een groot aantal harde maatschappelijke realiteiten. Kortom, zouden we met de voorgestelde benadering

(externe - interne waardeverheldering en waardeonderzoek) niet het gevaar lopen dat wij de studenten oefenen in waardigheid en hen later in de professionele omgeving uitleveren aan de Macht? Dat wij dit gevaar kunnen vermijden komt volgens mij doordat we voorstellen verder te gaan dan verhelderen; we gaan ook onderzoeken, bijvoorbeeld via wijsgerige casestudies en via het verzamelen van documentaire materiaal (reflecties, logboeken, dialogen) hoe de waarden, de radicale waarden, passen in een waardegeoriënteerd referentiekader en in een 'levensontwerp'.

Daarom ook meen ik dat we ons niet moeten laten dwingen te kiezen tussen 'waarden' en 'deugden'. Zij kunnen niet zonder elkaar. Ze kunnen niet zonder elkaar bestaan. In de waardeoriëntatie en de waardeverheldering is als vanzelf plaats – een onmisbare plaats – en bij voorbaat reeds een plek ingeruimd voor de houding, de attitude, en dat is voor de deugden van de professional. Een voordeel van het spreken in deugden is soms wel dat het ons vrijwel onmiddellijk doet denken aan ondeugden, aan 'extremen', en dit maakt ons bescheiden in ons verlangen en onze vakmatige eisen aan studenten.

Overigens, nog even terugkomend op het kwantitatieve aspect. Het zou mooi zijn als we over een aantal jaren kunnen vaststellen dat we een nieuwe waarde hebben gevonden. We beginnen binnenkort in het kader van een project met het onderzoek van de waarde 'diversiteit'. Daarachter gaat, is mijn inschatting, een beloftevolle, frisse invulling schuil van de waarde van tolerantie.

6 Kritisch drieluik

Wat komt er op het gebied van waarden nu eigenlijk af op iemand die studeert dan wel werkzaam is in een van de domeinen van de hogeschool? Ik kies een drietal voorbeelden van potentieel kritische situaties, waarbinnen het (zelf) onderzoek een belangrijke plaats zal innemen, maar waarin ook de controverse en het conflict passen. Ten slotte blijft het een gegeven dat wij werken en leren in een specifieke institutionele context en samenwerken betekent soms ook naast elkaar werken in plaats van met elkaar werken. Over de term 'kritische situatie' nog het volgende: goed aan de term is dat het een enthousiasmerende term is (wie wil niet betrokken zijn bij kritische situaties?). Of de oorsprong nu is een professionele situatie die vraagt om een filosofische analyse, of dat een filosofische benadering een ogenschijnlijk neutrale situatie omzet in een kritische situatie, beide gevallen leveren waardevolle ontmoetingen op.

Wat kan er afkomen op iemand in het domein van de Kunsten, respectievelijk het domein van Mens en Maatschappij, en van Techniek? Bij de presentatie van dit drieluik vertrek ik telkens vanuit de gedachtewereld van een filosoof die betrokken is op het domein en er een uitgesproken en min of meer radicale waarde-explicitering bij formuleert.

Voorbeeld 1 Schoonheid en het artistieke handelen

De moderne esthetica en kunstfilosofie vertonen vele gezichten. Vele variaties zijn denkbaar in het kader van het artistieke scheppen of vormen. Dit duidt er enerzijds op dat door filosofen, critici en beschouwers veel waarde wordt gehecht aan kunst en schoonheid, want wij worden geconfronteerd met een veelheid aan verwachtingen over de taak, het doel, en de betekenis van schoonheid en kunst. Anderzijds is het er een teken van dat ook de kunstenaars in het 'artistiek handelen' op velerlei wijze worden gemotiveerd en geïnspireerd.

Ik wil ingaan op een element uit het moderne verhaal van kunst en schoonheid onder de noemer 'Schoonheid heeft haar gezicht verbrand'. De kritische situatie ontleen ik aan het optreden van Georges Didi-Huberman.

Georges Didi-Huberman is een bekend Frans filosoof en kunsthistoricus. Enige jaren geleden werkte hij mee aan een tentoonstelling over gruwelijke foto's die zijn gemaakt in concentratiekamp Auschwitz. Sommige foto's tonen naakte vrouwen op weg naar de gaskamer, andere foto's tonen het verbranden van lichamen. De foto's zijn gemaakt door Joodse gevangenen, en het kamp uitgesmokkeld.

Didi-Huberman vond het zijn taak om voor de catalogustekst een analyse te

maken van de foto's waarin hij ingaat op de herkomst van de foto's, en de omstandigheden waaronder ze zijn gemaakt, maar ook op technische details van de foto's. Met dit laatste wilde hij de zeggingskracht van de foto's en de gevaarlijke omstandigheden waaronder ze zijn gemaakt, nog tastbaarder maken.

We zouden kunnen zeggen dat Didi-Huberman 'schoonheid' als een radicale waarde heeft uitgebreid tot een uiterste grens, die van geweld, dood en moord. Ik bedoel niet te zeggen dat volgens hem schoonheid gewelddadig kan zijn, en ook niet dat in moord een element van schoonheid kan worden uitgedrukt. Ik bedoel alleen te zeggen dat Didi-Huberman, om vakmatig meer greep te krijgen op zijn documenten, ook het onvermijdelijke esthetische aspect eraan heeft verwerkt in zijn beschouwing.

Daarmee heeft hij echter wel volgens mij de waarde van schoonheid uitgebreid. Zijn catalogustekst is aanleiding geworden tot een heftige polemiek met vakgenoten. Hij is er onder andere van beschuldigd dat hij met zijn publicatie een ultiem taboe heeft overschreden. Hij had moeten zwijgen, en zeker niet een esthetische analyse van de foto's mogen maken en presenteren.

In zijn boek *Images malgré tout* doet hij uitgebreid verslag van zijn catalogusvoorbereidingen, drukt hij zijn feitelijke catalogustekst af en geeft hij een uitgebreid verslag van de polemiek. Een groot gedeelte van het boek wijdt Didi-Huberman aan het weerleggen van de kritiek.

Wat opvalt aan de tekst van Didi-Huberman is dat de kritiek hem echt heeft getroffen en hem heeft verwond. De heftigheid van zijn verweer toont dit. Verder valt op dat hij zijn tegenstanders uitstekend weet te portretteren en ook zijn eigen uitgangspunten toegankelijk en acceptabel weet te maken. Maar alle heftigheid van zijn tekst ten spijt, hij slaagt er niet in om zijn tegenstanders te weerleggen. Dat kan ook niet, zult u zeggen, omdat hij schoonheid als een waarde heeft ingezet daar waar anderen dit ontoelaatbaar vinden.

Hier gaat het ook om. Didi-Huberman geeft met zijn boek een antwoord op de vragen "Wat behoort ik te doen?" en "Wie spreekt er?". Hij vond het noodzakelijk het esthetisch aspect van zijn documenten te tonen, en überhaupt de documenten te tonen. Daarmee drukt hij ook uit wie hij is, als hij spreekt. En anderen willen dat er wordt gezwegen.

Het boek van Didi-Huberman en de polemiek er omheen is een treffend voorbeeld van een kritische situatie binnen, in dit geval, het artistieke handelen. Kunstenaars, kunsthistorici en andere professionals zijn tegenwoordig uiterst actief om kunst en politiek aan elkaar te koppelen. De vanzelfsprekendheid waarmee zij dit doen drukt voor mij uit dat zij schoonheid van binnenuit beleven als een kritische en radicale waarde. Dit te overdenken tot in de consequenties van het artistieke handelen, lijkt mij een belangrijk en vruchtbaar onderdeel van ons waardeonderzoek te kunnen zijn.

Voorbeeld 2 **Rechtvaardigheid en het sociale en paramedische handelen**

De moderne sociale filosofie vertoont vele gezichten. Vele variaties zijn denkbaar in het kader van het sociale of paramedische handelen. Dit duidt er enerzijds op dat er door filosofen, critici en beschouwers veel waarde wordt gehecht aan rechtvaardigheid, want wij worden geconfronteerd met een veelheid aan verwachtingen over de taak, het doel, en de betekenis van rechtvaardigheid en zorg en welzijn. Anderzijds is het er een teken van dat ook de professionals van het 'sociale en paramedische handelen' op velerlei wijze worden gemotiveerd en geïnspireerd. Wat zijn dan zoal de verschillende perspectief op de waarde van rechtvaardigheid?

Ik wil ingaan op een element uit het moderne verhaal van rechtvaardigheid en maatschappij onder de noemer *De rechtvaardigheid heeft een gezicht*. De kritische situatie ontleen ik aan het optreden van Martha Nussbaum.

Martha Nussbaum is de auteur van *Frontiers of justice* (2006- Nederlandse vertaling *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*). In haar boek onderzoekt Nussbaum de bestaande rechtvaardigheidstheorieën, kritiseert zij deze, en formuleert zij een alternatief. In feite gaat zij uit van rechtvaardigheid als een radicale waarde die zij van binnenuit kan oprekken om rechtvaardigheid ook grensgebieden te doen omvatten. Van de mogelijke grensgebieden behandelt Nussbaum er drie: invaliditeit en handicap, migratie en dierenwelzijn. Haar kritiek luidt dat in de meeste van de huidige rechtvaardigheidstheorieën er voor de genoemde grensgebieden geen plaats is ingeruimd. Wat rechtvaardigheid is of zou moeten zijn is, stelt zij, uitsluitend vastgesteld voor en door gezonde, niet-migrerende, menselijke dieren. En hoewel dit met de beste bedoelingen kan zijn gebeurd, verhindert deze 'oerfout' in het weefsel van rechtvaardigheid dat alternatieve groeperingen van rechtvaardigheid kunnen profiteren, of zelfs er onder kunnen vallen. Voor deze groeperingen, inclusief alle niet-menselijke dieren, is letterlijk geen plaats.

Los van de filosofische constructie die Nussbaum ontwerpt om de waarde van rechtvaardigheid van binnenuit te veranderen en opnieuw te ontwerpen, valt een zaak in het bijzonder op. Dit betreft Nussbaum's bespreking van de vereiste morele gesteldheid waarover wij mensen dienen te beschikken in de toekomst, als rechtvaardigheid zo is geherformuleerd en overdacht dat ook wie er nu niet onder valt, erin zal zijn opgenomen.

Onomwonden stelt Nussbaum dat er slechts een uitweg is uit de huidige patstelling, en dat is dat wij komen tot een radicale verandering van onze morele psychologie.

Ons denken, ons ervaren en ons voelen moet radicaal veranderen. De benadering van Nussbaum is zonder meer fascinerend te noemen. Haar aanpak vereist een

radicale verandering, en dan niet alleen in denken, maar zeker ook in ervaren en voelen. Zouden wij niet veranderen, zouden we wellicht in haar voetspoor kunnen zeggen, dan zou de waarde van rechtvaardigheid langzaam afsterven. Ik kan niet genoeg benadrukken hoe letterlijk u dit dient te nemen. Gevoelens zouden afsterven, ons lichaam en onze geest zouden niet adequaat kunnen functioneren. Tenzij wij dus elkaar radicaal beïnvloeden en stap voor stap onze morele psychologische huishouding zouden transformeren.

U kunt zich wellicht voorstellen wat deze benadering betekent voor hen die in opleiding zijn voor, of al werkzaam zijn in het domein van zorg en welzijn. Juist voor degene voor wie dit domein is bedoeld, is in feite geen plaats. Voor zieken is in het huidige ziekenhuis geen plaats, voor arme migranten is in geen enkel ontvangend land plaats, en voor dieren bestaat al helemaal geen vorm van rechtvaardigheid.

Studenten, werkers en opleiders in dit domein wacht een bijzondere taak als zij de radicale waarde van rechtvaardigheid, zoals Martha Nussbaum deze voorstaat, zouden overnemen.

Voorbeeld 3 Duurzaamheid en het technisch handelen

De moderne milieufilosofie vertoont vele gezichten. Vele variaties zijn denkbaar in het kader van het technisch handelen of ontwerpen. Dit duidt er enerzijds op dat er door filosofen, critici en beschouwers veel waarde wordt gehecht aan duurzaamheid en techniek, want wij worden geconfronteerd met een veelheid aan verwachtingen over de taak, het doel, en de betekenis van duurzaamheid en techniek. Anderzijds is het er een teken van dat ook de technici in het 'technisch handelen en ontwerpen' op velerlei wijze worden gemotiveerd en geïnspireerd. Ik wil ingaan op een element uit het moderne verhaal van duurzaamheid en techniek onder de noemer *Duurzaamheid toont haar gezicht in grondhoudingen*. De kritische situatie ontleen ik aan het optreden van Wouter Achterberg.

De milieufilosoof Wouter Achterberg publiceerde reeds in 1994 een interessante, inleidende studie, *Samenleving, natuur en duurzaamheid. Een inleiding in de milieufilosofie*. In een van de delen van het boek gaat hij onder de titel 'Wat is de natuur ons waard?' op zoek naar de houdingen die mensen aannemen tegenover de natuur. Voor ons is dit dubbel interessant, omdat hij de idee van waarde verbindt aan houdingen die wij innemen tegenover de natuur. Een houding, stelt Achterberg, kent een complex karakter, want het veronderstelt zowel een natuurbeeld, als een mensbeeld, als ook een ethiek tegenover de natuur. In de houding of grondhouding komen deze elementen samen, en Achterberg spreekt ter karakterisering van (grond)houding van een 'tendens', of een 'neiging'.

Nu kunnen mensen verscheidene, onderling zeer uiteenlopende houdingen tegenover de natuur innemen. Op basis van een systematische vergelijking van meerdere bronnen komt hij tot het volgende overzicht:

Zweers	Barbour	Passmore	Rodman
despoot	heerschappij over natuur	despoot	—
verlichte heerser	idem	coöperatie met natuur (?)	resource conservation
rentmeester (christelijk of seculier)	rentmeester (idem)	rentmeester (conservation + preservation)	wilderness preservation
partner	idem(?)	preversation (niet antropocentrisch)	moral extensionism
participant	eenheid met de natuur	idem ("primitivism)	ecological sensibility
eenheid met de natuur	participant	"nature mysticism"	—

Figuur 2: Indeling van (grond)houdingen tegenover de natuur, uit Achterberg (1994)

Het meest sprekende zijn telkens de extreme houdingen; die van despotische heerschappij over de natuur enerzijds, en anderzijds een mystieke eenheid vormend met de natuur. In de ‘deep ecology’ van Arne Naess komt dit laatste tot uiting. Naess is daarmee een belangrijke pionier geweest in het radicaal oprekken van de waarde van duurzaamheid.

Wouter Achterberg, helaas al vrij snel na de publicatie van zijn boek overleden, heeft in het begin van de negentiger jaren nog onze hogeschool (de Hogeschool Eindhoven om precies te zijn) bezocht om een lezing te houden in het kader van een cursus van het toenmalige Centrum voor Filosofie. Hij toonde toen zelf een betrokken maar ook enigszins sceptische houding tegenover de mogelijkheid om een radicaal idee van duurzaamheid maatschappelijk te verankeren.

In het handelen is het vraagstuk van houding tegenover de natuur wellicht niet prominent aanwezig, maar we doen er goed aan om bij het gebruik van de waarde ‘duurzaamheid’ ons te realiseren dat de houding die wij tonen tegenover de natuur beslissend kan zijn voor het succes of falen van een duurzaam technisch handelen. In lessituaties levert het schema van Achterberg daarnaast ook altijd een mooie gelegenheid tot zelfonderzoek. In het denken over houding vinden we bijvoorbeeld een uitgelezen mogelijkheid om de vraag “Wie spreekt er?”, vertaalt in “Wie ontwerpt er?”, aan de orde te stellen.

Het afgelopen jaar zijn we van start gegaan met het organiseren van filosofische dialogen binnen diverse opleidingen, zowel met studenten als met docenten. Tijdens deze filosofische dialogen stond enerzijds de zoektocht van radicale waarden op de agenda, en daarnaast, van even groot belang, de analyse van een kritische situatie, en reflectie op het eigen professionele handelen. In een aantal publicaties die binnenkort verschijnen, zullen we hier verslag van doen. Er zijn nog vele casussen en voorbeelden van kritische situaties, die een aanspraak doen op onze omgang met waarden in deze en in andere domeinen, denkbaar. Voor het moment laat ik het bij dit drieluik.

7 Intermezzo: Cultureel erfgoed

Vooraanzicht van de Nietzsche-villa te Weimar

Foto gemaakt door: T. Fraaije

“Wie spreekt er?” werd eerder aangekondigd als belangrijke, misschien wel beslissende onderzoeksvraag. Echter, zelf ben ik tot nu toe vrijwel buiten schot gebleven. In dit intermezzo wil ik daarom een thema aansnijden dat volgens mij voor veel van de domeinen en opleidingen van de hogeschool van belang is; er mijn licht over laten schijnen, en wil ik er een bescheiden strategie bij formuleren. Overigens zullen we in de loop van dit intermezzo zien dat het vooral

een strategie is van het vergeten. Ik laat mij ondersteunen door een filosoof die ik buitengewoon hoog acht, de Italiaan Gianni Vattimo. Samen met hem kijken we naar het belang dat het cultureel erfgoed tegenwoordig heeft, onder andere zoals het op ons afkomt in de vorm van ‘plekken van herinnering’, de zogenaamde ‘lieux de mémoire’. Wat staat er op het spel bij een op het oog onschuldige thema als cultureel erfgoed? Stel u voor dat we, ondanks onze inspanningen, moeten concluderen dat alles van waarde weerloos is, en zelfs gebaseerd blijkt te zijn op een illusie?

Ter inleiding het volgende: In januari 2005 had ik het geluk deel te kunnen nemen aan een conferentie die werd gehouden in het Nietzsche-huis te Weimar. De conferentie was niet alleen inhoudelijk interessant (wij behandelden het thema *Wiederkehr des Religiösen* vanuit Nietzsche, Hegel en Vattimo), maar een bijkomend voordeel was dat de conferentie werd gehouden in een van de beroemdste Europese plekken van herinnering, de villa waar Nietzsche zijn laatste jaren doorbracht. Ik beken dat ik me bevoorrecht voelde toen ik vertrekken betrad die normaliter voor de bezoekers van de Nietzsche-villa zijn gesloten. Wij mochten zelfs de eerste etage betreden, inclusief het balkon van waaruit Nietzsche, gezeten in zijn rolstoel, de heuvels rondom Weimar in oenschouw nam.

Voor ons vertegenwoordigt de Nietzsche-villa een grote waarde. Daarmee lijkt het voor de hand te liggen om de villa te beschouwen als een stuk van ons cultureel Europees erfgoed. De villa zelf kunnen we dan beschouwen als een ‘plek van herinnering’. Echter, is het nu geoorloofd om het Nietzsche-huis als ‘lieu de mémoire’ op te voeren? Wat doen we als we iets tot ‘cultureel erfgoed’ uitroepen?

Voor zover mij bekend behoren het historische centrum van Weimar en enkele Bauhaus-gebouwen te Weimar tot het werelderfgoed dat is goedgekeurd door UNESCO. De Nietzsche-villa valt dus, voor zover ik kan overzien, niet onder het werelderfgoed. Dat is niet echt verwonderlijk want Nietzsche was eerder de filosoof van het actieve vergeten dan van de herinnering en het verleden. Juist deze oriëntatie van hem op de toekomst maakt het interessant om te bedenken hoe deze filosoof zou hebben aangekeken tegen het fenomeen van ‘lieu de mémoire’ en cultureel erfgoed of werelderfgoed. Aangezien Nietzsche niet rechtstreeks kan worden geconsulteerd over deze vraag, zoek ik het antwoord vooral binnen het werk van een filosoof die bijzonder is beïnvloed door Nietzsche, de Italiaan Gianni Vattimo.

Om vat te krijgen op de idee van plek van herinnering en in het verlengde ervan cultureel erfgoed en werelderfgoed, benadruk ik dat dit alles veel te maken heeft met het geloof dat wij hechten aan authenticiteit en de idee dat er authentieke plekken van herinnering bestaan, zoals de Nietzsche-villa. Deze authentieke plekken herinneren ons aan authentieke, historische ervaringen.

De vraag nu is of dit soort ervaringen zonder meer bestaat. Wat vond de bewoner van de Nietzsche-villa er bijvoorbeeld zelf van? “Alles is interpretatie geworden”, stelt Friedrich Nietzsche aan het einde van de 19e eeuw. Martin Heidegger brengt in 1927 naar voren dat de mens het eigen bestaan al interpreterend dient te begrijpen. In 1960 benadrukt Gadamer het belang van de taal en de traditie als bronnen voor onze interpretaties. De wereld lijkt opgegaan in interpretaties. Houdt dit nu in dat het wijsgerig en wetenschappelijke denken over cultuur uit niets dan subjectieve gedachten bestaat, gedachten die worden gemeten volgens een individuele maat?

In een van zijn werken spreekt Vattimo over de taal als ‘een erfgoed van vormen’. In de taal presenteren wij onze interpretaties, maar even belangrijk, zo niet belangrijker is dat wij in de taal het verleden van onze cultuur ontmoeten. Interpretatie houdt zich vooral bezig met teksten. Maar de bron van de tekst is de taal. Dat leidt naar vragen als “Wat kan er in de taal?”, “Wat gebeurt er in de taal?” De taal, lijkt het, kent een traditionele, ‘metafysische’ ondergrond. Dan komt het er volgens Vattimo op aan om door de traditie heen (zo belangrijk voor interpretaties!) te zoeken naar openingen, gebeurtenissen, in de taal en in teksten ook, want dat is wat filosofie is: denken over teksten. Traditie blijft van het hoogste belang voor de act van het interpreteren, want wij kunnen niet alles vernietigen en als in een woestijn een nieuwe stad opbouwen. Anderzijds kunnen wij ook niet het verleden vereren omdat het nu eenmaal het verleden is. De taal is daarbij een schatkamer en een krachtstation ineen: in de taal vinden wij verleden interpretaties en uit de taal ontvangen wij de kracht om andere, seculiere, bevrijdende interpretaties voort te brengen.

Het verleden is voorbij en kan een romantisch heimwee opleveren naar vergane tijden. Het verleden is echter ook de tijd van gewelddadige conflicten en politieke en intellectuele onderdrukking. Het enige dat overblijft, is om de traditie te beschouwen als een verzameling restanten uit vroeger tijd, waarbij we voorzichtig de restanten moeten nagaan op hun herinnering, houdbaarheid en hedendaagse of toekomstige kracht. We kunnen het ook anders zeggen: interpreteren en het denken van de traditie horen bij elkaar en zijn eigenlijk twee kanten van dezelfde medaille.

Waar komt het nu op neer? Het verleden huist niet in de plekken van herinnering maar in de taal. Het erfgoed zelf, het monument, is stom en kan niet spreken. Slechts ons interpreteren, dat per definitie niet-authentiek is, brengt het monument, tijdelijk, tot leven en in de herinnering terug.

Hoe nu te gedenken zonder in een strijd om de juiste herinneringen terecht te komen? ‘Lieu de mémoire’ is namelijk volgens mij een idee dat uitsluit; het legt de focus op de juiste herinnering, op de waarheidsgetrouwheid en bereikbaarheid van het verleden, en het sluit belevingen uit doordat het een betekenisgreep uitvoert op specifieke, historische plekken. Bovendien maakt het ’t herinneren

tot een plicht. In het werk van Vattimo vinden wij twee 'strategieën' waarmee we kunnen ontkomen aan een onwenselijke dwang tot herinneren die hoe we het ook wenden of keren schuil gaat in de ideeën van 'lieu de mémoire' en van erfgoed. De eerste strategie ontleent Vattimo aan Nietzsche, de tweede strategie ontleent hij aan Heidegger.

Van Nietzsche nemen we over de idee (en ook de ervaring) dat als wij ons met bovenmatige interesse iets uit het culturele erfgoed herinneren, dit er vooral op duidt dat het herinnerde is verdwenen, zelfs is teloorgegaan. Wij staren in feite naar lege plekken als we 'plekken van herinneringen' " 'wereldlijstmonumenten' bezoeken en bewonderen. Pas als het einde van de geschiedenis is ingegaan, komt de behoefte op om cultureel erfgoed te identificeren en te vereren. Vattimo wijst in dit verband regelmatig naar een aforisme van Friedrich Nietzsche uit *Menschliches Alzumenschliches* uit 1886. In aforisme 223 beschrijft Nietzsche de teloorgang van de kunst en de typische vorm van feestelijk gedenken die deze teloorgang oproept. Deze nietzscheaanse strategie is niet per se een nihilistische strategie. Nietzsche zelf spreekt in het bedoelde aforisme over 'Gedächtnis-Feste'.

Van Heidegger nemen we over de idee (en ook de ervaring) dat als we ons met bovenmatige interesse iets uit het culturele erfgoed herinneren, dit herinneren er vooral een moet zijn van An-Denken en Verwindung. An-Denken leidt ons naar een vorm van herinneren zonder vast fundament en zonder zekerheid, dus ook zonder een zuiver en rechtvaardig begrip van het verleden. Verwindung is daaraan nauw gelieerd omdat het staat voor vervorming en ook voor het te boven komen van verdriet, verlies of schande. Verwindung doet ons volgens Vattimo beseffen dat elk verleden, elke plek van herinnering dus ook, vervormd is in de herinnering en dit ook blijft, als een archeologische rest zonder uitleg.

Welke stemming is nu gepast als het gaat om 'lieu de mémoire' en cultureel erfgoed? Over een zaak is Vattimo het namelijk zonder meer eens met Pierre Nora, de uitvinder van 'plekken van herinnering'; '-lieux de mémoire', en dat is dat we in onze tijd alleen nog het herinneren hebben als laatste grond voor het denken en leven. Uit eigen ervaring weten we dat dit herinneren bepaald geen vaste grond biedt onder onze voeten, laat staan cultuur als geheel. Vattimo noemt de stemming die gepast zou zijn een vorm van pietas. In twee artikelen geeft hij omschrijvingen van deze pietas als stemming. In het artikel *The End of (Hi)story* omschrijft Vattimo pietas in het verlengde van een Nietzscheaanse houding en gestemdheid.

"It is an attitude of this kind that Nietzsche describes in *Human, All-Too-Human* as the attitude of the 'good-tempered man', who, having discovered that all metaphysical, moral, and religious 'values' are only the result of the sublimation of impulses, interests and so on, does not simply reject these values but looks at them with an attitude of 'limited' respect, which I think can be described by the Latin term of pietas; pietas, in this context, would describe the attitude

of devoted attention that we adopt toward the values marked by mortality and finitude. The only kind of foundation that is at our disposal in the age of the end of metaphysics... seems to be this appeal to inherited 'values'- works of arts, institutions, language and so on... , seen as 'monuments', that is, as something that lasts and provides us with 'valid' ways of approaching experience, but only within the horizon of mortality and perishability."

In het artikel *Post-modernité et fin de l'histoire* omschrijft Vattimo pietas minder als een houding van respect tegenover de vergankelijkheid en eindigheid, en meer als een liefdevolle houding. Vattimo grijpt hierbij terug op de genoemde termen van Heidegger waar deze spreekt van An-Denken en Verwindung.

"Il s'agit d'une attitude que l'on pourrait encore qualifier comme pietas, non pas au sens latin du terme où elle avait pour objet les valeurs de la famille, mais au sens moderne de la piété dévouée envers ce qui n'a cependant qu'une valeur limitée et qui mérite notre attention parce ce que cette valeur, pour limitée qu'elle soit, est la seule dont nous ayons connaissance. La pietas est l'amour porté au vivant et à ses traces- traces qu'il laisse et traces qu'il porte en tant qu'il les reçoit du passé."

Op voorstel van Vattimo doen we er goed aan niet te spreken over 'lieu de mémoire', hoe bescheiden deze term al is, maar, nog meer bescheiden, van 'traces de mémoire', van 'sporen van herinnering'. De Werelderfgoedlijst van Unesco zouden we kunnen omdopen tot 'Wereldrestenlijst'. Niet uit nihilisme of valse bescheidenheid, maar uit pietas. De pietas is dan die stemming die ons gevoelig houdt voor de menselijke eindigheid en anderzijds ons gericht houdt op de enige kracht waar wij mensen over beschikken, de kracht van de poëzie. Althans als we Vattimo wensen te volgen. In *The End of (Hi)story* schrijft Vattimo hierover naar aanleiding van de bekende dichtregel van Friedrich Hölderlin "Was bleibt aber, stiften die Dichter".

"This endurance is not to be conceived in terms of an eternal duration, not even in terms of the perfection of the classical work of art in Hegel's sense (which also involves a certain kind of eternity), but in terms of historical monumentality, which is ultimately related to the notion of trace and of mortality. What remains – traces, monuments, graves, that is residues in a certain sense – opens itself in poetry."

Oftewel ik zou de professionals van het cultureel erfgoed, en dit zijn er velen, aanraden over te gaan van het politiek herinneren (à la Nora en Unesco) op het poëtisch herinneren (vluchtig, onzeker, kwetsbaar).

Nog even terug naar onze villa: onze gastheer nam ons mee naar een gigantisch

betonnen gebouw pal links van de villa gelegen. Het bleek een gebouw te zijn uit het Derde Rijk dat had moeten dienen als een permanent onderzoekscentrum voor Nietzsche-onderzoekers. Het gebouw stond te koop.

Zicht op zijkant van de Nietzsche villa in Weimar. Vanuit de kamer op de eerste verdieping keek Nietzsche uit op de omgeving. Bij hoge uitzondering mochten wij deze kamer betreden. Foto gemaakt door: T. Fraaije

8 Waarden leren en onderzoeken

Wij kunnen nu langzamerhand vaststellen dat waardeonderzoek, op wijsgerige basis, van belang is voor de hogeschool (de 'University of applied sciences'), voor de studenten, de collegae, en het werkveld. Omgekeerd geldt ook dat dit onderzoek naar waarden dat wordt uitgevoerd op de hogeschool, van belang is voor de filosofie.

De filosofie omvat een grote hoeveelheid onderzoek over waarden. Begonnen in de negentiende eeuw, is dit voortgezet in de twintigste eeuw, om dan opeens niet zozeer te verdwijnen als wel om in de schaduw te worden gezet door andere filosofische ontwikkelingen (aandacht voor taal, kennis, cultuur, politiek, et cetera). Maar waarden horen bij ons. Wij leven in hun milieu, ook als we worden gevormd tot professionals.

Een bekend misverstand bestaat eruit te menen dat een instrumentele gerichtheid op een beroep (met bijvoorbeeld veel of uitsluitend aandacht voor zorgprotocollen, economisch nut, winstgevendheid of lesmethoden) zou wijzen op een afwezigheid van waarden en een gebrek aan waarden. Echter, eerder omgekeerd is 't dat deze instrumentele gerichtheid duidelijke taal spreekt over de waarden die centraal staan in een dergelijke strategie van professionele vorming. Waarden komen altijd aan bod in het handelen. Als we nu willen handelen volgens vakkundig inzicht, maar er ook een doordacht, beargumenteerd en een gereflecteerd bestaan aan willen geven, dan richten we ons om naar de waarden als (mede-)bron van het handelen. Dit zouden we kunnen aanduiden als de overgang van 'tacit knowledge' ('zwijgende kennis') naar 'overdachte kennis'. Wij gaan van zwijgende kennis, die ons wel beïnvloedt, naar uitgesproken kennis en interpretaties.

Hoe gaan we nu de zaak zo inrichten dat we er daadwerkelijk kennis, concrete resultaten en tastbare producten aan over houden? En toch het filosofisch karakter van onze benadering bewaren?

Twee wegen staan voor ons open, die we beide gaan bewandelen. Er is de externe lijn waarin we teruggaan naar de filosofische bronnen van waarden. We zullen deze bronnen - met elkaar, in de filosofische kring die we met elkaar vormen - verkennen, analyseren en interpreteren. Daarnaast is er de interne lijn die ons leidt naar het filosofisch gesprek met studenten, collegae en professionals. In deze lijn gaan we op zoek naar (empirische) invullingen van waarden door deze eerst te laten resoneren (het tot klinken brengen van 'tacit knowledge'), om vervolgens met elkaar te reflecteren en te 'dialogiseren'.

Meerdere inspiratiebronnen zullen ons hierbij ondersteunen, ik noem er een drietal: het voorbeeld van Mathew Lipman die eerst de kinderfilosofie tot

ontwikkeling bracht en later deze aanpak toepaste in vormingscentra en in middelbare scholen met leerlingen die sociaal gesproken uitzicht hadden op een problematische toekomst; het voorbeeld van Donald Schön, zijn ontwerp van het reflectief practicum en zijn techniek van de 'reframing' en het voorbeeld van Vittorio Hösle, zijn ontwerp van de filosofische dialoog en zijn bemoeienis met het Forum voor intergenerationele rechtvaardigheid.

9 Het lectoraat Filosofie

Na dit uitvoerig betoog zal het niet verbazen dat het onderzoeksprogramma en onderwijsprogramma van het lectoraat Filosofie aan de filosofie van de waarden een centrale plaats toekent.

Doelstellingen van het lectoraat Filosofie:

Het lectoraat Filosofie bestrijkt de periode augustus 2007- augustus 2011. In deze periode richt het lectoraat zich op:

- Het opzetten en uitvoeren van onderzoeksprogramma's Filosofie (inclusief ethiek), en het publiceren over de onderzoeksresultaten.
- Het ontwikkelen van onderwijsprogramma's Filosofie (inclusief ethiek) voor de Fontys Hogescholen.
- Het geven van advies en het uitvoeren van dienstverleningsprojecten over filosofische en ethische onderwerpen aan de Fontys Hogescholen.
- Inhoudelijk bevorderen en versterken van filosofische (inclusief ethische) reflectie bij studenten, docenten en bijbehorende werkveld.
- Verankering van het lectoraat Filosofie in de (gehele) hogeschool door te werken vanuit diverse programma's, gericht op de verschillende opleidingsdomeinen.

Bijzonder aan het lectoraat Filosofie is dat het niet exclusief is gebonden aan een specifieke Fontys Hogeschool, maar is gericht op Fontys Hogescholen als geheel. Organisatorisch is het lectoraat ondergebracht bij de Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing. De verankering van het lectoraat in de (gehele) hogeschool is een belangrijk punt van aandacht bij de inrichting van het lectoraat. Daarom is er door de Raad van Bestuur voor gekozen het lectoraat anders dan gebruikelijk in te richten. Een kenniskring is niet in de inrichting opgenomen, omdat deze te zeer in isolement werkzaam zou zijn, althans bij dit specifieke lectoraat. (Deze beslissing is genomen op basis van de evaluatie van de vorige lectoraatperiode.) Het lectoraat Filosofie zal daarom werken met programma's voor onderzoek, onderwijs, professionalisering en dienstverlening en samenwerking. De programma's worden door de lector vastgesteld, in overleg met de stuurgroep van het lectoraat, de Raad van Bestuur, de betrokken domeinfilosofen en de voorzitter-directeuren van de diverse domeinen van de opleidingen binnen de hogeschool (de domeinen zijn Economie, Educatie, Techniek, Kunsten, Mens en Maatschappij en Recht). De diverse programma's zijn ook inhoudelijk in elkaar verankerd, en richten zich op het behalen van de doelstellingen van het lectoraat. Financieel wordt deze

werkwijze mogelijk gemaakt door projectsubsidie van de Raad van Bestuur en van de betrokken instituten.

Een volgende bijzonderheid is dat het lectoraat Filosofie zich richt op kritische situaties en vraagstukken die zich voordoen in het professionele veld van de studenten, docenten en het bijbehorende werkveld. 'Filosofie' houdt in termen van dit lectoraat vooral in 'praktische filosofie', inclusief ethiek, toegepaste ethiek en beroepsethiek. Een andere belangrijke invalshoek van het lectoraat ligt in een combinatie van cultuurfilosofie, politieke filosofie en sociale filosofie.

Om een aantal redenen is het van belang de activiteiten van het lectoraat Filosofie vooral te situeren binnen waardegeladen situaties en vraagstukken:

- De bijzondere plaats binnen Fontys Hogescholen: de activiteiten zijn gericht op de gehele Hogeschool, waarbij het gemeenschappelijke punt, het 'scharnierpunt' bij wijze van spreken, wordt gevonden in waardegeladen en normatieve vraagstukken: elke opleiding, elke afdeling, elke bestuurs- en beleidslaag kent deze vraagstukken.
- Opnieuw de bijzondere plaats binnen Fontys Hogescholen, nu vanuit een andere invalshoek: filosofie en ethiek vormen bij de opleidingen vormende en ondersteunende vakken, er zijn geen hbo-opleidingen Filosofie en Ethiek; filosofie van de waarden (begrepen als een combinatie van 'praktische filosofie' en cultuurfilosofie, politieke filosofie en sociale filosofie) vormt in deze situatie de meest relevante en vruchtbare uitsnede uit het grote gebied van de filosofie.
- Effectiviteit: professionals (studenten zowel als medewerkers en afgestudeerden) beantwoorden over het algemeen aan de oproep tot -filosofische- reflectie, maar het meest effectieve vehikel hierbij is reflectie over waarden, want dit is het gebied van vorming tot professionele identiteit, maar ook het gebied van controverse en verschil, en deze combinatie leidt tot nieuwsgierigheid en betrokkenheid. Bovendien leidt een waardeonderzoek als vanzelf tot dynamiek, omdat waarden kunnen variëren in inhoud (te denken valt bijvoorbeeld aan de actuele controverse rond de waarde 'rechtvaardigheid') en in reikwijdte (van 'klein', want persoonlijk, via professioneel tot 'sociaal' en zelfs 'globaal').
- De oorsprong van het lectoraat: de oorsprong van het lectoraat ligt in het gebied van filosofisch waardeonderzoek en waardeneducatie.

Kennisverwerving

De kennisverwerving en de kenniscirculatie verlopen in het bijzonder via twee programma's van het lectoraat, namelijk het onderzoeksprogramma 'Waarden, professie en de maatschappelijke realiteit' en het onderwijsprogramma 'Filosofie en beroepsethiek in de context van de hogeschool'.

Inleiding tot het onderzoeksprogramma "Waarden, professie en de maatschappelijke realiteit"

Binnen het onderzoeksprogramma van het lectoraat 'Waarden, professie en de maatschappelijke realiteit' wordt filosofisch onderzoek gedaan naar de relatie tussen waarden in het bijzonder (sociale waarden en professionele idealen), het uitoefenen van een beroep en de maatschappelijke realiteit waarbinnen de beroepsuitoefening plaatsvindt.

Vertrekkend vanuit een fundamentele lijn - de waardenlijn- (onderzoek naar axiologie en waarden als rechtvaardigheid, vrijheid, schoonheid, diversiteit en duurzaamheid) kent het onderzoeksprogramma verbindingslijnen naar de diverse opleidingendomeinen van de hogeschool.

Uitgangspunten

Waarden: De moderne geschiedenis van waarden kent een aantal 'hoogtepunten': Nietzsche, Weber en Jaspers. Bij Nietzsche is essentieel welke waarde iemand aanhangt, en ook dat wat iemand aanhangt, werkelijk doorleefde waarde heeft voor deze persoon. Daarbij is hij uiterst kritisch op de waarden die worden aangehangen, en streeft hij in feite een revolutionaire omwenteling na, een 'Umwertung der Werte'. Weber zoekt een zone van waardevrijheid voor wetenschappers en beroepsbeoefenaren, naast een zone van waardebetrokkenheid. Jaspers is degene die in zijn *Psychologie der Weltanschauungen* een beslissende stap zet, als hij uiteenzet dat de bron van de waarde ligt in de idee, en vooral in het geloof aan de idee. Hij doet dit aan de hand van een bespreking van het werk van Kant, in het appendix bij zijn studie. Jaspers doorziet dat de ondergrond van waarden niet de waarde zelf is, de operationele omschrijving, maar dat de ondergrond van de waarde wordt gevormd door het geloof aan de idee. In zijn ogen is dit een metafysisch geloof. Daarnaast is Jaspers van essentieel belang omdat hij de waarde en degene die waardeert niet van elkaar scheidt. De verantwoordelijkheid voor een keuze van waarden geldt bij Jaspers én voor de daadwerkelijke waarde én voor degene die waardeert, die daarmee ook aangeeft een metafysisch geloof te hechten aan de waarde, want de waarde is gegrond in de idee. Zouden we deze verankering niet benadrukken, dan komen we uiteindelijk terecht in een cultuur zonder verankering, zonder geloof en zonder waardering. Zeker in een democratie moet degene die een waarde aanhangt worden verplicht deze waarde te verkondigen. Democratie vereist ook geloof in de democratie. Dit is de

ondergrond in de waardenstrijd, en dat vervolgens waarden onderling kunnen conflicteren en zelfs elkaar dreigen uit te sluiten, is secundair. Achter waarden gaat een idee schuil die een existentieel belang heeft voor ons. Zouden we dit niet erkennen dan ontgaat ons in feite wat waarden uitdrukken en waarom ze überhaupt bestaan. De waardenstrijd blijft in die zin ook vrijwel altijd theoretisch in haar uitwerking, want mensen kunnen niet worden gedwongen hun waarden op te geven ten gunste van de waarden van anderen. Voor professionals bestaan echter ook de dwingende, omvattender vragen naar de professionele ethiek en de sociale ethiek.

Professie: het uitoefenen van een beroep veronderstelt het ontwerp en het feitelijke bestaan van een normatief kader. Dit normatieve kader is niet louter van belang bij het achteraf afleggen van verantwoordelijkheid (het zogenaamde legitimeren). Vragen die de kern van het normatieve kader raken zijn bijvoorbeeld ook:

- Welke professionele verantwoordelijkheid vraagt mijn (toekomstig) beroep?
- Op welke niveaus speelt deze professionele verantwoordelijkheid zich af?
- Welke band bestaat er tussen 'professionele verantwoordelijkheid' en 'persoonlijke verantwoordelijkheid'?

Als we spreken over professionele en persoonlijke verantwoordelijkheid, dan doelen we op morele ervaringen. De Israëliische filosoof Avisthai Margalit heeft in zijn *The Ethics of Memory* onderzocht welke morele ervaringen verbonden zijn met het onderhouden van relaties met andere mensen. Hij bespreekt daartoe het onderscheid tussen 'dikke' en 'dunne' relaties (thick and thin relations). 'Dik' zijn de relaties met onze families, onze geliefden, vrienden en bekenden die wij van dichtbij kennen en waar wij nadrukkelijk een band mee voelen. 'Dun' zijn de relaties die wij onderhouden met mensen op het werk, met mensen in onze omgeving die niet tot de kern van ons bestaan behoren. Dit verschil is van belang als we nadenken over bijvoorbeeld onze relatie en binding met klanten, cliënten en collega's, en over de verschillen in aanpak, die reiken van de waardeoriëntatie van de professional tot en met zijn of haar reflecties op ervaringen en emoties.

Wie een maatschappelijk verantwoord, dat wil zeggen een normatief, kader opbouwt dient op meerdere gebieden verkenningen en reflecties te ondernemen:

- Professionele verantwoordelijkheid: welke waarden en normen spelen in het beroep een doorslaggevende rol?
- Persoonlijke verantwoordelijkheid: welke waarden en normen spelen in het persoonlijke leven een doorslaggevende rol?
- Morele beroepspraktijken: welke legitimeringvraagstukken zijn kenmerkend voor de beroepspraktijk?
- De maatschappelijke realiteit: welke macro-, meso- en micro- verkenningen leveren beroepsrelevante en actuele informatie op in het gebied van maatschappelijk verantwoord handelen?
- Overkoepelend is de vraag: welke relatie bestaat er tussen professioneel handelen en filosofisch handelen?

Maatschappelijke realiteit: Het beroepsmatig handelen vindt plaats in een maatschappelijke omgeving. Elke beroepsuitoefening kent een zogenaamde 'publieke ruimte'. In deze ruimte vinden ontmoetingen plaats met klanten, cliënten, patiënten, leerlingen, vindt afstemming plaats met werkgevers en subsidieverstrekkers, en wordt de invloed gevoeld van politieke beslissingen en sociale en culturele trends. Het handelen en reflecteren van beroepsbeoefenaren wordt in deze maatschappelijke realiteit op de proef gesteld. Een actueel en belangrijk voorbeeld vormt de aandacht voor de 'politiek van waarden' die in ons land is opgekomen en die zijn weerslag heeft op beroepsbeoefenaren.

In november 2002 stuurde minister-president Jan-Peter Balkende een brief naar de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid met de vraag een rapport te maken over waarden en normen in Nederland. Balkende schrijft: "Om te beginnen gaat het om de vraag naar het belang van gemeenschappelijke waarden voor onze samenleving respectievelijk om de vraag aan welke waarden daarbij in het bijzonder moet worden gedacht. Ook vraagt het kabinet de raad in te gaan op eventueel niet algemeen geldende respectievelijk conflicterende waarden in onze samenleving, al dan niet samenhangend met cultuurverschillen, in relatie tot de vraag of en in hoeverre het uiteenlopen van bepaalde waarden maatschappelijk problematisch moet worden geacht." De WRR wordt ook gevraagd in te gaan op de eventuele gevolgentrekkingen voor het beleid van de overheid.

De WRR publiceerde in 2003 haar rapport onder de titel *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Het rapport is zeer de moeite waard. Op de eerste plaats vanwege de aanvraag van de regering, op de tweede plaats vanwege het onderzoek zelf. Het rapport kende een ruime verspreiding, is veel besproken, en maakte veel discussie los. Dit geldt ook voor de verkenning op instigatie van onder andere Nederland van de 'Europese waarden'.

Het WRR-rapport stelde een aantal wezenlijke vragen. “Hoe wordt een steeds heterogener wordende samenleving bijeengehouden? Welke waarden zijn zo bindend dat een bepaalde mate van sociale cohesie door en met deze waarden in stand wordt gehouden? Zijn dergelijke waarden inhoudelijk te bepalen of te benoemen?” Beslissend voor de toon van het rapport, en voor de richting die werd ingeslagen bij de beantwoording van de vragen is de volgende constatering uit het rapport. “Een samenleving kan niet zonder enkele richtinggevende ideeën, zoals een van de eerste commentatoren van de moderne samenleving, De Tocqueville, anderhalve eeuw geleden al constateerde. Maar welke?”

Het WRR-rapport is nog altijd van belang, maar tijdens lezing komt onmiskenbaar het gevoel op dat er iets ontbreekt in het verhaal en wel het perspectief van de burger. Misschien kan een korte blik op een andere publicatie dit ophelderen. In 1958 publiceerde Hannah Arendt *The human condition* (Nederlandse vertaling *Vita Activa*). Met dit boek schreef zij een oorspronkelijke studie over het menselijk handelen. Arendt onderscheidt in de menselijk activiteiten drie gebieden: werken, arbeiden en (politiek) handelen. Uitgebreid gaat zij in op de onderlinge verschillen.

Hannah Arendt onderzoekt in haar boek waarom juist het politieke handelen in de moderne tijd aan waarde heeft ingeboet. Zij pleit ervoor om het politieke handelen terug te laten keren in het centrum van het maatschappelijke verkeer. Juist ook in professionele, publieke omgevingen is dit pleidooi van Arendt van groot belang. Hiernaast kunnen we ook nog verwijzen naar langetermijn analyses van onder andere Castells en Foucault en Fukuyama, naar controverses als die tussen modernisme en postmodernisme, en naar het opnieuw opgekomen vraagstuk van het nihilisme (met als brandpunt het oeuvre van Vattimo) om zeker te stellen dat niet alleen de directe, professionele relatie en omgeving van belang is voor de professional, maar ook de omvattender publieke ruimte, die de maatschappelijke realiteit vormt van de beroepsbeoefenaren.

Eerder stelden we dat het uitoefenen van een beroep het ontwerp en het feitelijke bestaan veronderstelt van een normatief kader. Binnen het onderzoeksprogramma zal hier veel aandacht naar uitgaan. Maar dit kader wordt voortdurend op de proef gesteld. Een belangrijke vraag binnen het onderzoeksprogramma is daarom ook: leiden waardeconfrontaties, en de noodzaak tot kiezen hierbij, tot verlies? Oftewel is er vrijwel altijd sprake van een dilemma bij beroepskritische situaties en vraagstukken (zowel in beperkte als in omvangrijke zin)?

De idee dat dit niet per definitie het geval hoeft te zijn leidt tot onderzoek naar mogelijke scenario's die deze idee ondersteunen en die zich kunnen baseren op bijvoorbeeld:

- Rawls en het rationele levensplan (en de opvallende parallel met de idee van 'existentieel ontwerp' bij eerdere denkers); de idee hierbij is dat een morele keuze niet zozeer elke keer 'uit het niets' plaatsvindt, want oorspronkelijk moet zijn, maar wordt gevoed door langetermijnprincipes.
- Donald Schön (van oorsprong filosoof) en dan niet zozeer zijn idee van 'the reflective practitioner', hoe belangrijk ook, als wel de idee, ontwikkeld met Martin Rein, van 'Frame Reflection', dat wil zeggen onderzoek van de eigen 'beliefs, values and perspectives', gecombineerd met onderzoek van de 'beliefs, values and perspectives' van andere partijen, in de hoop tot een gemeenschappelijke 'reframing' te komen.

De hierboven genoemde uitgangspunten leiden in de komende jaren tot kennisverwerving ten behoeve van studenten, medewerkers en afgestudeerden. De kennisverwerving richt zich op kritische situaties en vraagstukken, 'kritisch' en dus niet per definitie 'problematisch'. 'Kritisch' staat voor waardegeladen, dynamisch, controversieel, grenzentrekkend en grenzenverkenkend.

In de fundamentele lijn, de zogenaamde 'waarden-lijn' vindt onderzoek plaats binnen het lectoraat naar axiologie en waarden als rechtvaardigheid, vrijheid, schoonheid, diversiteit en duurzaamheid. In een aantal toepassingslijnen wordt onderzoek georganiseerd met en voor (een cluster van) opleidingen – de reeds genoemde domeinen Educatie, Economie, Techniek, Kunsten, Mens en Maatschappij en Recht – in de onderdelen Filosofie en Mens (filosofische en ethische vraagstukken rond zorg en welzijn), Filosofie en Maatschappij (filosofische en ethische vraagstukken rond economie en samenleving), Filosofie en Milieu (filosofische en ethische vraagstukken rond duurzaamheid en techniek), Filosofie en Kunsten (filosofische en ethische vraagstukken rond schoonheid, erfgoed en politiek), Filosofie en Leren (filosofische en ethische vraagstukken rond kennisoverdracht en vorming) en Filosofie en Recht (filosofische en ethische vraagstukken rond recht en samenleving).

Zoals reeds aangegeven is het onderzoeksprogramma nauw verankerd binnen de verschillende hogescholen in Fontys Hogescholen, en aan de hogeschool als geheel. In de diverse domeinen worden de onderzoeksvragen ontwikkeld en vervolgens uitgevoerd. In het lopende jaar worden de leidende vragen per toepassingsgebied vastgesteld, in overleg met de deskundigen die binnen deze gebieden werkzaam zijn.

Methodische operationalisering: De verwerkelijking van dit onderzoek vergt een verscheidenheid aan methoden en inspiratiebronnen. Te denken valt aan:

- Waardeverkenningen.
- Conceptuele analyse.
- Literatuuronderzoek.
- Analyse van verhalen, narrativiteit, inhoudsanalyse (hermeneutiek van Gadamer, Ricoeur en Derrida).
- Filosofische casestudies (op basis van interviews en observaties).
- Dialoog en morele ruimte.
- Empirische benadering (kwalitatief onderzoek, interviews).
- Cultuurwetenschappelijke benaderingen, bijvoorbeeld de benadering van geheugen en verbeelding van Simon Schama (The Power of Art, Landscape and Memory).

Kenniscirculatie

Middels het onderwijsprogramma 'Filosofie en beroepsethiek in de context van de hogeschool' wordt de kenniscirculatie verankerd in de diverse hogescholen binnen Fontys Hogescholen en in de hogeschool als geheel. De resultaten van het onderzoek worden aan het onderwijs beschikbaar gesteld door middel van lezingen (binnen en buiten Fontys Hogescholen) en publicaties en curriculumontwikkeling. Resultaten zullen inzetbaar zijn in ontwikkelingen van BA-opleidingen (major- en minorontwikkeling) als ook van Master-opleidingen. Deze activiteiten zijn reeds gestart.

Het lectoraat filosofie kent een eigen onderwijsactiviteit in de vorm van het Honours Programma Filosofie.

De lector is mederedacteur van Flexus, Fontys Filosofie Reeks. Deze reeks beoogt filosofie voor het hbo toepasbaar te maken. De publicaties zijn bruikbaar voor het presenteren van onderzoeksresultaten, en zijn tevens geschikt als onderwijsmateriaal binnen de diverse opleidingen.

Samenwerking met docenten

In de 'Filosofische Kring' zijn de activiteiten die zich richten op samenwerking met docenten vanuit het lectoraat gebundeld. Binnen de Filosofische Kring zijn filosofen en filosofisch georiënteerde medewerkers gebundeld. Deze twee groepen zijn ook rechtstreeks betrokken bij de activiteiten op het gebied van onderzoek en onderwijs. Op deze wijze is ook het professionaliseringsprogramma verankerd in de diverse Hogescholen binnen Fontys Hogescholen en de hogeschool als geheel. Vanuit het lectoraat worden colloquia georganiseerd, bijeenkomsten waarin onderzoekers hun onderzoeksresultaten presenteren. Op deze manier ontstaat de 'Filosofische Kring'. De colloquia staan in eerste instantie open voor

filosofen en filosofisch geïnteresseerde collega's en worden inhoudelijk gestuurd. Richtinggevend voor de colloquia is het thema 'Filosofisch en professioneel handelen'. Concreet betekent dit colloquia gewijd aan filosofen die het denken, leren en handelen kunnen inspireren en die doorwerken in ons filosofisch en professioneel handelen in de hogeschool. Te denken valt aan studiebijeenkomsten over onder andere Charles Taylor, Hannah Arendt, Peter Sloterdijk, Gianni Vattimo en interculturele filosofie.

De eerste bijeenkomsten zijn geagendeerd.

Filosofen van andere hogescholen en van universiteiten worden uitgenodigd aan de filosofische kring actief deel te nemen.

In het kader van een specifieke verankering van het lectoraat filosofie in de Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing, de hogeschool waarin het lectoraat organisatorisch is ondergebracht, worden in nauwe samenwerking met het lectoraat praktische theologie en het lectoraat muziek en christendom in de lectoraatperiode inhoudelijke programma's aangeboden, zowel aan medewerkers als aan studenten van deze hogeschool.

Curriculumontwikkeling

In het onderwijsprogramma 'Filosofie, beroepsethiek in de context van de hogeschool' zijn de activiteiten op het gebied van curriculumontwikkeling verzameld en verankerd. In nauw overleg met de diverse domeinen, mede-onderwijscollegae en mede-lectoren wordt dit programma vastgesteld. Concreet resultaat is het ontwerp en de ontwikkeling van het Honours Programma Filosofie, dat hogeschoolbreed wordt aangeboden. Daarnaast zal voor BA-opleidingen (major- en minorontwikkeling) als ook voor Master-opleidingen met en voor opleidingen aan curriculumontwikkeling worden gewerkt. Concrete activiteiten zijn gestart, onder andere in verband met minorprogramma's, majorprogramma's en Master-opleidingen. In de lectoraatperiode zal het onderwijsprogramma, naast het onderzoekprogramma, een belangrijke peiler zijn ter verankering van het lectoraat in Fontys Hogescholen.

De minor Filosofie en Ethiek is een belangrijke onderwijsactiviteit die mede vanuit het lectoraat wordt ondersteund.

Regionale uitstraling, dienstverlening en (internationale) samenwerking

De activiteiten van het lectoraat zijn op dit gebied zijn verzameld en verankerd in het programma voor dienstverlening en samenwerking 'Waardeneducatie, filosofie en het hbo'.

Het lectoraat heeft als zwaartepunt het werken voor en met opleidingen en afdelingen van Fontys Hogescholen. Eerste concrete activiteit is participatie in het

Fontysbrede project 'Dialoog en Diversiteit'. De aandacht in Fontys Hogescholen voor filosofie, vorming en normativiteit middels het lectoraat filosofie zal in die zin ook een regionale uitwerking verkrijgen.

Het lectoraat streeft (internationale) samenwerking na met andere filosofielectoraten (deze samenwerking is reeds gestart), en met universitaire en nietuniversitaire filosofische en levensbeschouwelijke verenigingen. (Ook deze samenwerking is concreet van start gegaan.)

Concrete, gestarte activiteiten zijn samenwerking met:

- 't Kruithuis uit Den Bosch op het gebied van kunst, filosofie en levensbeschouwing, leidend tot filosofische dialogen, tentoonstelling en catalogus;
- samenwerking met de filosofische afdeling van het Thijmgenootschap, leidend tot een congres en publicatie;
- en samenwerking met onderzoekers van de Universiteit Leiden, leidend tot een internationale publicatie.

Daarnaast zullen vanuit het lectoraat bindingen worden aangegaan met de omgeving van de hogeschool. Voorbeelden zijn waardeverkenningen met sociaal werkers en met leraren, c.q. besturen van schoolorganisaties. Meerdere activiteiten zijn reeds gestart.

Tot slot wenst het lectoraat een internationale samenwerking met filosofie hbo-afdelingen uit diverse landen te realiseren; concreet is dit gestart met de Fachhochschule Keulen. Een eerste seminar over waardeverkenning en confrontatie heeft plaatsgevonden.

Realisering lectoraat Filosofie

Uit bovenstaande uitgangspunten vloeien voor de periode 2008-2011 een groot aantal pilotactiviteiten voort. Een groot aantal van deze activiteiten loopt over een langere periode, vooral geldt dit voor de activiteiten op het gebied van onderzoek. Gezien de bijzondere omstandigheden van het lectoraat (omvang en organisatorische inbedding) is prioritering bij de uitvoering van de activiteiten van groot belang. Verankering, onderzoek, voeding, doorwerking, verdieping en diffusie zijn daarbij sleutelwoorden. Veel activiteiten van het lectoraat verlopen in de vorm van projecten. Bij de realisering van het lectoraat filosofie staat verankering van de activiteiten ten behoeve van Fontys Hogescholen voorop.

10 Dankwoord

Een dankwoord uitspreken is een dankbare taak, want het toont aan met hoeveel mensen ik me voel verbonden. Tegelijk laat het zien, in het openbaar, dat ik van andere mensen heb genomen, en heb gekregen, en vaak veel heb gekregen. Ik hoop hun gift waard te zijn.

Ik dank mijn Trui, Truus Fraaije, voor alles wat je voor mij hebt gedaan. Zonder jou was ik hier niet. Je betekent alles voor me.

Ik dank onze Anne, Julia en Camiel, in liefde. Sinds jullie er zijn wil ik alleen nog maar filosofie die onze toekomst kan bevorderen, in plaats van belemmeren.

Dank aan de studenten van Fontys Hogescholen; uw ernst en enthousiasme stel ik bijzonder op prijs; ik hoop u nog veel te ontmoeten.

Dank aan Fontys Hogescholen, in de persoon van Norbert Verbraak.

Dank aan al mijn directeuren. Ik noem Jan Vonk, Peter Coolen, Sonja Nieuwenhuis en Wim Daals.

Dank aan mijn collegae van Theologie Levensbeschouwing en Sociale Studies.

Dank aan mijn collega-filosofen.

Dank aan mijn mederedactieleden van Flexus (Charles Vergeer en Niek Wiskerke).

Dank aan de Grote Drie, de filosofen op pensioen, Frits de Wit, Frank van Helmond, Harry Willemsen.

Dank aan Nelleke Canters, in het bijzonder voor haar initiatief tot de Weimar-reis, die voor mij zoveel veranderde.

Dank aan alle leden van de 'Filosofische Kring'.

Dank aan Anne-Marie van Ommeren-Snepvangers.

Dank aan de collega-lectoren van Mens en Maatschappij.

Dank aan de medeprojectleden van Dialoog en Diversiteit.

Dank aan Annet van Melle.

Dank aan Harald van Veghel, en de oud-leden van de kenniskring Waardeneducatie.

Dank aan Leo van der Tuin en Martin Hoondert, mijn directe collegae.

11 Bibliografie

Achterberg, W. *Samenleving, natuur en duurzaamheid. Een inleiding in de milieufilosofie*, Assen, 1994

Arendt, H. *Overpeinzingen bij Little Rock*, in: *Verantwoordelijkheid en oordeel*, Rotterdam, 2004

Deleuze, G. *Nietzsche et la philosophie*, Paris, 1977

Didi-Huberman, G. *Images malgré tout*, Paris, 2003

Giddens, A. *Sociology*, Cambridge, 1990

Höfle, V. *Der philosophische Dialog. Eine Poetik und Hermeneutik*, München, 2006

Jaspers, K. *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin Heidelberg New York, 1971

Joas, H. *Die Kreativität des Handelns*, Frankfurt am Main, 1992

Joas, H. *Die Entstehung der Werte*, Frankfurt am Main, 1999

Margalit, A. *De fatsoenlijke samenleving*, Amsterdam, 2001

Margalit, A. *The ethics of memory*, Cambridge-Massachusetts London-England, 2004

McDonald, H. *The normative basis of culture. A philosophical inquiry*, Baton Rouge and London, 1986

Nussbaum, M. *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Amsterdam, 2006

Sartre, J.P. *Het zijn en het niet. Proeve van een fenomenologische ontologie*, Rotterdam, 2003

Scheler, M. *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*, Bern und München, 1966

Taylor, Ch. *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, Rotterdam, 2007

Toulmin, S. How medicine saved the life of ethics, in: R. Chadwick, D. Schroeder, *Applied ethics: critical concepts in philosophy*, Vol II: Ethical issues in medicine, technology and life sciences, part I, London, 2002

Vattimo, G. The End of (Hi)story, in: I. Hoesterey (ed.), *Zeitgeist in Babel. The postmodernist controversy*, Bloomington and Indianapolis, 1991

Vattimo, G. Post-modernité et fin de l'histoire, in : *Éthique de l'interprétation*, Paris, 1991

Walzer, M. *Spheres of justice. A defense of pluralism and equality*, z.p., 1983

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Waarden, normen en de last van het gedrag*, Amsterdam, 2003

Dr. P. van Zilfhout
Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing
Postbus 90900
5000 GD Tilburg

p.vanzilfhout@fontys.nl

Radicale Waarden

Inderdaad, er is een filosofie voor het Hoger Beroepsonderwijs, en wel de filosofie van de waarden. Zaken als 'professioneel handelen', 'professionele verantwoordelijkheid' en 'normativiteit' gaan uit van de realiteit van waarden. De hbo-onderwijspraktijk en de hbo-onderzoekspraktijk vooronderstellen een zinvol, filosofisch kader, zoals ook de beroepspraktijk uitgaat van de zinvolheid van het professionele handelen.

Daarom is het nodig dat we beschikken over een 'kleine waardeleer'. Waarden hangen samen met normen, met persoonlijke voorkeur en professionele eisen, maar voor alles zijn waarden ideeën die zich uitdrukken in het handelen. Daarom ook zijn radicale waarden voor ons van belang, waarden als rechtvaardigheid, schoonheid, duurzaamheid, vrijheid en tolerantie. Radicale waarden liggen ons na aan het hart. Zij zijn open geformuleerd en ze begeleiden ons handelen. Radicale waarden zijn soms theoretische waarden, maar in het bijzonder kennen we deze waarden als praktische waarden. Zij doen een appel op ons als mens, als burger en als beroepsbeoefenaar.

Het onderzoek en onderwijs binnen het lectoraat Filosofie wil met studenten en medewerkers van Fontys Hogescholen waarden leren verkennen en onderzoeken, en maakt daarbij gebruik van filosofische dialogen, toegepast onderzoek, mooie teksten en beelden.

Dr. Peter van Zilfhout (1954) studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde en Filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. In 1993 promoveerde hij op het proefschrift *De imaginaire ruimte. Verbeelding en subjectiviteit bij Sartre, Deleuze en Beckett*. Hij werkt sinds 1985 als docent Filosofie in het hbo. Per 1 augustus 2007 is hij aangesteld als lector Filosofie aan Fontys Hogescholen. Hij is tevens werkzaam als universitair docent aan de faculteit der algemene cultuurwetenschappen van de Open Universiteit Nederland.

Zijn terrein van onderzoek is de moderne filosofie, speciaal gericht op toepassingen van filosofisch en ethisch waardeonderzoek op de verschillende domeinen van het hbo.